

100 jaar kiesrecht

Handleiding voor lokaal historisch onderzoek naar de invoering van het algemeen kiesrecht en de invloed van deze invoering op de gemeenten.

H.J.T. Geubels

ProDemos - Huis voor democratie en rechtsstaat

Den Haag

1 mei 2014

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Het kiesrecht en de gemeentepolitiek.....	3
Uitnodiging: doe onderzoek!	3
Handleiding.....	4
Thema's	4
Archiefonderzoek	4
Voorbeelden.....	5
Historisch onderzoek: hoe begint u?	6
Thema 1: Algemeen kiesrecht.....	7
Het kiesrecht.....	8
De opkomst van politieke partijen.....	9
Thema 2: Het kiesstelsel	11
Het districtenstelsel en het meerderheidsstelsel	11
Verkiezingen in de gemeente	12
Evenredige vertegenwoordiging.....	12
Onderzoeksvragen	13
Verder lezen.....	13
Thema 3: Politiserende religies	14
De ARP en de RKSP	14
Onderzoeksvragen	14
Verder lezen.....	15
Thema 4: Opkomst van het socialisme	17
Sociaal Democratische Bond (SDB).....	17
Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)	18
Onderzoeksvragen	19
Verder lezen.....	19
Thema 5: De emanciperende vrouw	20
De vrouwenbeweging en vrouwenkiesrecht	21
Onderzoeksvragen	23
Verder lezen.....	23
Archiefonderzoek.....	24
Wat is een archiefdienst?	24
Taken van een archiefdienst.....	24
Heeft mijn gemeente een archiefdienst?	24
Archiefoverzichten.....	25
Inventarislijsten	25

Collecties.....	26
1. Indexen met persoonsgegevens.....	26
2. Secundaire literatuur over de gemeente	26
3. Beeldbank.....	26
4. Kranten	27
5. Kaarten en plattegronden	27
6. Primaire bronnen	27
Nijmegen rond de invoering van het algemeen kiesrecht	28
Nijmegen in de negentiende eeuw.....	28
De stad groeit	29
Katholieke emancipatie in Nijmegen	30
Groeiende invloed van de katholieken op het stadsbestuur.....	30
Ontwikkeling van de katholieke ‘zuil’ in Nijmegen	32
De opkomst van het socialisme in Nijmegen.....	34
De eerste raadszetel	35
‘Wij vertrouwen jullie gewoon niet meer’	36
De verkiezingen en het algemeen kiesrecht.....	38
Conclusie.....	39
Elisabeth Koeten-Ooms (1888-1968), De eerste vrouw in de Schiedamse gemeenteraad.	41
Schiedam in de negentiende eeuw.....	42
Het einde van de jeneverindustrie?.....	44
Je wordt nog eens een Socialiste!.....	46
Vertegenwoordiging door ‘een arbeidsvrouw zelf’	47
Koeten-Ooms in de raad	50
Het leven na het raadlidmaatschap.....	52
Bronnen:.....	54
Internetpagina’s	55
Bronnen over Nijmegen:	55
Internetpagina’s:	55
Uitslagen:.....	55
Kranten:.....	55
Bronnen over Schiedam:	56
Internetpagina’s	56
Kranten.....	56

Inleiding

18 mei 1927, 's-Hertogenbosch, vroeg in de ochtend. Na een lange nachtdienst begaf wijkverpleegster Elisabeth Theodora Maria Dobbe zich naar de Wolvenhoek, een smal straatje in de Bossche binnenstad. De taken die ze die dag uit zou moeten voeren moesten even op zich laten wachten, want een meer prangende zaak stond op de agenda: het was tijd dat ze haar burgerplicht ging vervullen. Ze zou haar stem gaan uitbrengen voor de gemeenteraadsverkiezingen.¹

Mevrouw Dobbe bepaalde die dag, samen met de andere inwoners van Den Bosch, wie de gemeente zouden gaan besturen. Op welke partij ze heeft gestemd is niet te achterhalen. Wel is het van belang dat we stil staan bij het feit dat ze die dag heeft gestemd. Het algemeen mannenstemrecht bestond pas tien jaar en was dus nog betrekkelijk jong. Het algemeen vrouwenkiesrecht, waarvan mevrouw Dobbe toentertijd gebruik maakte, stamde uit 191 en was dus nog jonger.

Het kiesrecht en de gemeentepolitiek

De invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht is een van de belangrijkste gebeurtenissen binnen de ontwikkeling van onze representatieve moderne democratie. Er ontstond daardoor een politiek stelsel, waarin elke man en vrouw die ouder was dan vijftientig (Pas in 1972 werd dit vastgesteld op achttien) mocht gaan stemmen en waarin ook iedereen zichzelf verkiesbaar kon stellen. De invoering van het algemeen kiesrecht leidde tot een democratisch stelsel waar wij vandaag de dag nog steeds de vruchten van plukken.

De besprekingen van de invoering van het algemeen kiesrecht gaan meestal over het nationale niveau. De invoering heeft echter ook grote invloed gehad op de gemeentepolitiek. De samenstelling van de gemeenteraden veranderde aanzienlijk en deze verandering had indirect invloed op het beleid van gemeenten. De gevolgen van de invoering van het kiesrecht op gemeentelijke niveau hebben tot nu toe weinig aandacht gekregen.

Uitnodiging: doe onderzoek!

In 2017 bestaat het algemeen kiesrecht voor mannen 100 jaar. In 2019 geldt dit ook voor het vrouwenkiesrecht. Om stil te staan bij deze heugelijke feiten nodigt ProDemos - Huis voor democratie en rechtsstaat, historici en geschiedkundige genootschappen uit om onderzoek te gaan doen naar hun gemeente en hoe deze er 100 jaar geleden uit zag.

Er zijn een aantal thema's waarover zo'n onderzoek kan gaan. Denk bij het bepalen van een onderzoeksonderwerp bijvoorbeeld aan de rol die vrouwen begonnen te spelen in de lokale politiek vanaf het moment zij verkozen konden worden, de lokale partijvorming en hoe landelijke partijen zich regionaal manifesteerden, de manier waarop partijen de verkiezingen probeerden te winnen en campagne begonnen te voeren, het algemene verloop van de eerste verkiezingen met de nieuwe rechten, de invloed van het nieuwe kiesstelsel op de lokale verkiezingen en de opkomst van socialisten, katholieken en protestanten binnen de gemeentelijke politiek. Centraal staat de invloed van de invoering van het algemeen kiesrecht bij de gemeenteraadsverkiezingen in de periode tussen 1910-1927. Voor deze brede tijdsperiode is gekozen omdat in de analyse dan ook verkiezingen meegenomen kunnen worden uit de tijd voordat het kiesrecht beschikbaar werd voor het gehele volk.

---

¹ De foto is afkomstig uit het stadsarchief 's-Hertogenbosch, fotonummer: 0024262.

Handleiding

Bent u geïnteresseerd in het vervaardigen van onderzoek naar de invoering van het algemeen kiesrecht en wilt u onderzoek doen naar deze periode? Dan heeft u wellicht op dit moment een aantal vragen. Waar begint u? Hoe moet een dergelijk onderzoek eruit zien? Welke aspecten moet het onderzoek bevatten en welke niet? Hoe krijgt een dergelijke studie vorm en op welke valkuilen moet u letten? Wie kunnen u bij het vervaardigen van een gemeentelijk onderzoek ondersteunen? In deze handleiding voor lokaal onderzoek naar de beginperiode van het algemeen kiesrecht vindt u antwoorden op dit soort vragen.

Thema's

De handleiding biedt ten eerste korte beschrijvingen van de historische thema's uit die tijd. Deze zijn bedoeld om u een beeld te geven van de periode en u te stimuleren tot het vervaardigen van gemeentelijk onderzoek naar een of meerdere van de thema's. Elk hoofdstuk bevat daarom ook een kleine literatuurlijst. Ook staan er aan het eind van ieder hoofdstuk een aantal onderzoeksvragen die u een idee geven van wat er onderzocht kan worden in uw gemeente. De literatuurlijst en de onderzoeksvragen van de eerste twee thema's zijn samen gevoegd, omdat ze soortgelijk waren.

De vijf overkoepelende historische thema's die behandeld worden zijn:

1. Het algemeen kiesrecht
2. Het kiesstelsel
3. De politiserende religies
4. De opkomst van het socialisme
5. De emanciperende vrouw

Veel kleinere historische thema's die ook in die periode relevant waren, zijn onder een van deze pijlers geschaard.

Kennis over deze landelijke thema's is voor gemeentelijk onderzoek noodzakelijk. De landelijke politiek en de daarin behandelde thema's waren regelmatig bepalend voor de gemeentelijke ontwikkelingen. Landelijke partijen of kiesverenigingen kregen vaak een gemeentelijke afdeling die het landelijke verhaal in de desbetreffende gemeente verkondigde. Denk hierbij aan kiesverenigingen die een confessionele groep vertegenwoordigden, of gemeentelijke partijafdelingen van de verschillende socialistische partijen. Daarnaast bestonden de landelijke problemen vaak ook op gemeentelijk niveau. Een goed voorbeeld van een dergelijk probleem is de sociale kwestie, die door de industriële revolutie in veel gemeenten de kop op stak. Wanneer u weet wat er landelijk speelt, zijn de gebeurtenissen die zich afspeelden binnen een gemeente veel beter te begrijpen en in een duidelijke context te plaatsen.

Archiefonderzoek

Na de thematische besprekingen volgt een nauwkeurig antwoord op de vraag hoe men in een gemeentelijk archief onderzoek doet naar de op gemeentelijke niveau gestelde vraagstellingen. Hierin wordt de opbouw van een archiefdienst besproken. Wat ligt er in een archief en hoe komt u aan deze informatie? Welke archiefdienst beschikt over de voor u bruikbare stukken? Welke collecties zijn er en hoe kunt u deze stukken gebruiken voor uw onderzoek? Waarmee kan een archiefdienst u helpen?

Voorbeelden

Ten slotte volgen er twee voorbeeldonderzoeken naar zowel de gemeente Nijmegen als de gemeente Schiedam. Voor deze gemeenten is gekozen omdat zij zo verschillend zijn. Op sociaaleconomisch en demografisch vlak maakten beide steden een andere ontwikkeling door. Deze verschillende ontwikkelingen zorgden voor verschillende politieke constellaties en deze diversiteit zorgt voor een breder beeld van de Nederlandse situatie tijdens de invoering van het kiesrecht.

Het eerste onderzoek gaat over de situatie die in Nijmegen ontstond door de invoering van het algemeen kiesrecht. Daarin ligt de nadruk op de komst van de socialisten in de gemeente en de manier waarop de gevestigde orde met deze nieuwe partij omging. De vijandige relatie tussen de katholieke elite en de vertegenwoordigers van de nieuw ontstane arbeidersklasse staat in het onderzoek centraal. Dit is een wat breder georiënteerd onderzoek waarin meerdere thema's aan bod komen om zo een veelomvattend beeld te schetsen van wat er in een onderzoek mogelijk is. Dit onderzoek laat zien dat de onderzoeken vaak verschillende thema's behandelen.

Het tweede onderzoek over Schiedam is meer biografisch van aard. Dit gaat over Elisabeth Koeten-Ooms, het eerste vrouwelijke gemeenteraadslid in Schiedam. Wij beschikken nu nog over betrekkelijk veel informatie over haar. Haar leven, beweegredenen voor het deelnemen aan de verkiezingen en haar keuze voor het socialisme zullen allen aan de hand van de geschiedenis van het negentiende-eeuwse Schiedam beschreven worden. Hiervoor is gekozen omdat de thema's en archiefonderzoek zich uitstekend lenen voor een biografisch onderzoek, een beschrijving van het leven van een voor de gemeentepolitiek belangrijk persoon.

Historisch onderzoek: hoe begint u?

Het schrijven van een gemeentelijk onderzoek vergt een zekere voorkennis van wat er allemaal in Nederland in die tijd speelde. Wat waren de landelijke thema's op het gebied van politiek? Wat leefde er bij het volk? Welke politieke stromingen namen het tegen elkaar op tijdens de eerste verkiezingen waarbij een nu veel groter aantal stemgerechtigden mocht stemmen? Welke rol speelde de vrouw in dit geheel? Dit zijn vragen die u kunt beantwoorden door eerst literatuur te lezen over de desbetreffende periode.

Een korte bespreking van deze veelzijdige tijdsperiode binnen de Nederlandse politiek leest u in deze handleiding en is toegespitst op vijf thema's. De kans is groot dat er iets gezegd wordt over het thema dat u wilt onderzoeken. Lees deze handreiking om een idee te krijgen van hoe Nederland deze periode beleefd heeft.

De bijgevoegde literatuurlijsten kunt u gebruiken om meer literatuur te vinden over het onderwerp dat u wilt onderzoeken. Zo kunt u een weloverwogen en breed beeld creëren over hetgeen u wilt onderzoeken wat het onderzoek enkel ten goede zal komen.²

Rechts ziet u een afbeelding van een demonstratie voor de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht in Amsterdam. De foto is genomen op 18 juni 1916. 'Kiesrecht voor de vrouw op dezelfde voorwaarde als aan den man gegeven wordt, wat tans betekent algemeen vrouwenkiesrecht', was de leuze waar toentertijd 18.000 mannen en vrouwen zich tijdens de demonstratie achter schaalden. Dit soort afbeeldingen laten duidelijk zien hoe krachtig en groot de beweging toentertijd was.

² M. Borkus, (e.a.), *Vrouwenstemmen: 100 jaar vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994) 65.

Thema 1: Algemeen kiesrecht

De strijd om het algemeen kiesrecht was een langdurig conflict dat een groot deel van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw in zijn greep hield. Ten tijde van de Bataafse republiek (1795-1801) werd er al geëxperimenteerd met het invoeren van een democratisch bestel, alleen werden deze pogingen door de Franse bezetters de kop in gedrukt. De deur voor de totstandkoming van een democratisch Nederland werd door de grondwet van 1848 op een kier gezet. De uiteindelijke invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht in 1919 opende vervolgens diezelfde deur volledig.

De strijd om het algemeen kiesrecht heeft dus langer dan een eeuw gewoed. Het recht kwam niet uit de lucht vallen; veel wijzigingen van de kieswet gingen aan de invoering van het algemeen kiesrecht vooraf. Wat waren deze wijzigingen? Wat waren de directe gevolgen voor de landelijke politiek?

Voor 1848 was deelname aan zowel de landelijke politiek als de gemeentepolitiek voorbehouden aan de rijke liberale mannelijke elite. Deze groep hield zichzelf in stand door mensen uit hun eigen midden te selecteren, die dan vervolgens de macht van deze groep in stand zouden houden via de politieke besluitvorming.³

Deze instandhouding verliep als volgt. De provinciale staten bepaalden wie de Tweede Kamerleden mochten worden. De provinciale staten bestond uit leden van de drie standen. De adellijke, de landelijke en de stedelijke standen bepaalden wie er in de provinciale staten zitting namen. De zetels van dit orgaan waren over de standen verdeeld. De relatief kleine adellijke klasse verkoos onderling wie zij uit hun midden af zouden vaardigen. De stedelijke en landelijke stand lieten een door de leden van de standen zelf aangesteld kiescollege bepalen wie er zitting zou nemen in het orgaan. Er waren dus geen landelijke verkiezingen. Het lidmaatschap van een kiescollege duurde negen jaar, maar daarna kon je eenvoudig weer voor de beoefening van dit ambt herkozen worden. Er waren geen wetten die dit soort praktijken belemmerden.⁴ Dit gold ook voor leden van de Tweede Kamer, die in de regel herbenoemd werden. Daardoor bleven de Kamerleden vaak een lange tijd aan het pluuche kleven.

De kiescolleges waren belangrijk voor het in standhouden van de elitaire macht. Naast het feit dat de colleges bepaalden wie er in de provinciale staten plaats namen, mochten de colleges ook kiezen wie er in de gemeenteraad of de stedelijke raad zitting zou nemen. Raadsleden werden voor het leven benoemd. Dubbel lidmaatschap, waaronder bijvoorbeeld lid zijn van de gemeenteraad en lid zijn van het kiescollege was mogelijk. Het was dus betrekkelijk eenvoudig voor de liberale elite, die de verschillende standen beheersten, om buitenstaanders buiten te houden en de eigen macht te consolideren. Zij konden immers zelf kiezen wie aan welk orgaan deel nam. De koning zelf bepaalde overigens wie de burgemeester en de wethouders zouden worden. Hij koos voor de beoefening van dergelijke functies altijd loyale personen uit de door de stand verkozen stedelijke of landelijke raad.

Al met al was het ontzettend oligarchisch en willekeurig, aangezien de rijke elite bepaalde wie het land zou gaan besturen en wie de banen kreeg. Vriendjespolitiek, loyaliteit aan de koning en geld

---

³ R. Aerts (red.), *Land van de kleine gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999) 110.

⁴ S. Stuurman, *Wacht op onze daden: het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 106.

bepaalde de politiek en het te voeren beleid. De mannelijke en vrouwelijke burgers buiten deze groep hadden geen invloed op het bestuur.⁵ Hier kwam door de invoering de grondwet van 1848 geleidelijk verandering in.

Het kiesrecht

De grondwetswijziging van 1848 introduceerde directe verkiezingen, een fenomeen dat na de invoering van de gemeentewet in 1851 naast de samenstelling van de Tweede Kamer en de Provinciale Staten ook de samenstelling van de gemeenteraden ging bepalen. Gemeenteraadsleden werden vanaf nu voor zes jaar gekozen door een deel van de bevolking. Een klein deel welteverstaan, want enkel mannen die drieëntwintig jaar of ouder waren mochten landelijk en lokaal stemmen. Zij moesten daarnaast voor een bepaald bedrag in de directe belastingen worden aangeslagen. Dit betekende uiteindelijk dat voornamelijk alleen de rijkere mannen mochten stemmen. Dit zogenaamde censuskiesrecht beperkte het aantal stemgerechtigden tot ongeveer twaalf procent van de mannelijke bevolking.⁶ In eerste instantie veranderde de komst van verkiezingen dus niet veel, gezien het feit dat alleen diezelfde rijkere, die eerder al de touwtjes in handen hadden, nog mochten stemmen.

Dit stemrecht is hierna nog twee keer aangepast voordat men begon met de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht. Dat betekende overigens niet dat dit de enige pogingen die ondernomen waren om het kiesrecht te hervormen. Tussen 1869 en 1883 werden er verschillende plannen besproken om de eisen voor het verkrijgen van het kiesrecht te versoepelen en te verlagen. Geen van deze plannen haalden de eindstreep, tot er in 1887 wel een voorstel kwam dat ingevoerd werd.

In 1887 begon de Tweede Kamer met het ruimer maken van de toelatingseisen. De grondwetsherziening van dat jaar schrapte het censuskiesrecht en introduceerde het Caoutchouc-artikel. Daarin stond dat een man moest beschikken over kenmerken van geschiktheid en maatschappelijke welstand om in aanmerking te komen voor het stemrecht. De opvallende naam die het artikel gekregen heeft, heeft betrekking tot de gecreëerde flexibiliteit. Caoutchouc was toentertijd een synoniem voor rubber.

Het belangrijke aan dit aspect van de wet was namelijk dat er geen duidelijke criteria werden geformuleerd wat dan precies deze kenmerken zouden zijn. Deze los geformuleerde en dus flexibele wet maakte de weg vrij voor verdere uitbreiding van het kiesrecht. Men kon bij elke verkiezingen bepalen wat de nieuwe criteria zouden zijn en dus stelde dit artikel de Kamer in staat om het aantal kiezers te laten toenemen zonder verdere wijzigingen van de grondwet. In 1890 kon door de nieuwe wet veertien procent van de mannelijke bevolking stemmen.⁷

In 1896 liet de kieswet van de liberale Samuel van Houten dat percentage verder stijgen tot ruim 50 procent in 1900.⁸ In deze wet werden de kenmerken van geschiktheid en maatschappelijke welstand vastgelegd. Men kwam in aanmerking voor het recht indien men een bepaald bedrag aan belasting betaalde, in het bezit was van spaargeld, bepaalde examens had gehaald, beschikte over een bepaald

---

⁵ Ibidem, 107.

⁶ G. van Klinken, *Actieve burgers Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003) 22.

⁷ http://www.parlement.com/id/vh8lnhrre0zr/van_censuskiesrecht_naar_algemeen geraadpleegd op 10 april 2014.

⁸ Idem, geraadpleegd op 24 april 2014.

salaris of in het bezit was van een woning.⁹ Opvallend is dat door deze wet ook de minimum leeftijd werd verhoogd van drieëntwintig tot vijfentwintig.¹⁰

De opkomst van politieke partijen

Toen deze verruiming van het algemeen kiesrecht plaatsvonden, stemde men steeds minder op individuen en vaker op leden van politieke partijen en dus uiteindelijk op politieke partijen, een nieuw fenomeen dat zich sinds de tweede helft van de negentiende eeuw langzaam had ontwikkeld. Voor de komst van de politieke partijen stemde men op personen die aanbevolen werden door kiesverenigingen. De verenging, een soort lokale kleinschalige voorloper van de landelijke partij, stelden kandidaten beschikbaar die in veel gevallen over een specifieke politieke kleur beschikten. Vaak waren er verschillende kiesverenigingen in een bepaalde regio. Landelijk waren zij nog niet verbonden en elk district beschikten dus over eigen kiesverenigingen.

De politieke partijen waaronder de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) vonden in deze perioden hun oorsprong. Zij bundelden de gelijkgestemde kiesverenigingen en zo organiseerden gelijkgestemden zich in politieke verbonden. Zo stonden zij landelijk sterker tegenover de andere groepen. Politieke stromingen, waaronder het socialisme, het confessionalisme en het liberalisme werden vertaald door partijen, die deze ideologieën een plaats gaven in de maatschappij. Politieke programma's stonden aan de basis van de partijen en partijonafhankelijke raads- en Kamerleden kwamen steeds minder vaak voor. Partijen begonnen de politiek steeds meer te beheersen.

Na de wijziging in 1896 volgde, zoals reeds vermeld, in 1917 de invoering van het algemeen mannen-, en in 1919 ook het algemeen vrouwenkiesrecht. Deze invoering kwam tot stand door een politieke ruil. De liberalen en de socialisten waren voorstanders van de invoering van het algemeen kiesrecht. De katholieken en de protestanten waren tegen dit voorstel, maar waren wel voor de gelijkstelling van het confessioneel onderwijs aan het door de staat gefinancierde onderwijs.

Uit de onderhandelingen die geleid werden door de toenmalige liberale premier Cort van der Linden kwam men tot een compromis waarin zowel de gelijkstelling van het onderwijs als de invoering van het algemeen mannenkiesrecht doorgevoerd konden worden. Dit is men later de pacificatie van 1917 gaan noemen, omdat het een einde maakte aan de schoolstrijd, waarin de confessionelen het opnemen tegen de staat en de kiesrechtstrijd waarin socialisten de straat op gingen om te protesteren tegen het feit dat zij door de beperkingen in het kiesrecht niet of nauwelijks vertegenwoordigd konden worden in de politieke organen. Het besluit pacificeerde de Nederlandse politiek door de hete hangijzers uit het vuur te halen.

Het nieuwe kiesstelsel en de wijzigingen in de kieswet veranderden het Nederlandse politieke landschap aanzienlijk. Partijen zagen in dat de door hun te bereiken groep veel groter was geworden door de invoering van het algemeen kiesrecht. Het landelijke aantal stemmers steeg in 1917 van ongeveer één miljoen naar anderhalf miljoen. In 1922 bedroeg het aantal drie miljoen, omdat nu ook vrouwen landelijk mochten gaan stemmen.¹¹ Deze stijging van het aantal stemgerechtigden was ook

---

⁹ D.J. Elzinga, *Het Nederlands kiesrecht* (Deventer 1997) 4-6.

¹⁰ <http://www.politiekcompendium.nl/9351000/1f/j9vvh40co5zodus/vh4vajttjxp9> geraadpleegd op 10 april 2014.

¹¹ D.J. Elzinga, en G. Voerman, *Om de stembus: verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002) 11.

in de gemeenten voelbaar. Partijen gingen experimenteren met verschillende manieren om het groter wordende publiek te bereiken en te overtuigen van de standpunten.

De partijen veranderden de manier waarop ze campagne voerden: de verkiezingsstrijd werd dogmatischer en abstracter.¹² De groepsidentiteit en het ideologische karakter van zowel de katholieken, protestanten, liberalen en socialisten kwamen sterker naar voren in de verkiezingsstrijd, evenals de belangrijkste ideologische standpunten die de groepen zich hadden toegeëigend.¹³ De ideologie werd belangrijker dan de personen - die de strijd tot dan toe gedomineerd hadden. De ideologie werd op een symbolische manier uitgebeeld op de verkiezingsaffiches.

Een typerend affiche uit 1918 is deze poster van de S.D.A.P. De poster staat vol met ideologisch getinte symboliek. De koene arbeider staat op het punt om het monster, dat het kapitalisme en alle

¹² Ibidem, 10.

¹³ Ibidem, 11.

nadelige gevolgen van dien representeert, kapot te slaan met een pikhouweel. Rood, of ook wel socialistisch, stemmen was het devies.¹⁴

Thema 2: Het kiesstelsel

De grondwetswijziging realiseerde naast de verkiezingen ook de invoering van een districtenstelsel. Het districtenstelsel deelde de het land op in een aantal districten. Ook voerde men een meerderheidsstelsel in. Hoe zagen deze stelsels er precies uit en hoe ontwikkelde de stelsel zich tot het stelsel van evenredige vertegenwoordiging dat wij vandaag de dag nog kennen?

Het districtenstelsel en het meerderheidsstelsel

De landelijke gecreëerde kiesdistricten beschikten elk over grofweg 45.000 inwoners, wat betekende dat er één vertegenwoordiger was voor elke 45.000 inwoners. In elk district kon één kandidaat één zetel halen. Voor het verkrijgen van de zetel was een absolute meerderheid van de stemmen nodig. Dat betekende dat iemand, om een zetel te bemachtigen, meer dan de helft van het totaal uitgebrachte stemmen in zijn district moest behalen.¹⁵ Dit kiesstelsel noemt men het meerderheidsstelsel.

Doordat er vaak meerdere kandidaten aan de verkiezingen meededen, behaalde een kandidaat niet altijd direct een meerderheid. Als er geen meerderheid van de stemmen behaald werd door één van de kandidaten, volgde een extra stemronde, waarin de twee kandidaten die in de vorige stemronde de meeste stemmen hadden gehaald het tegen elkaar opnamen. De verliezende kandidaten mochten zich niet meer verkiesbaar stellen voor de tweede stemronde en hun kans op die zetel was dan dus verspeeld.

Het stemadvies van de verliezende partijen was regelmatig bepalend voor de uitslag van de tweede stemronde. Alle stemgerechtigden die op een van de kandidaten hadden gestemd die niet door mochten naar de tweede stemronde, moesten immers een nieuwe keuze maken. De kiezers die hadden gestemd op een van de kandidaten die zich wel gekwalificeerd hadden veranderden doorgaans niet van mening en bleven dus op de partij stemmen waarop zij eerder al stemden.

Dat een stemadvies grote gevolgen kan hebben, bleek in 1888. Een aanbeveling van een verliezende partij leidde in dat jaar namelijk tot de eerste door de socialisten behaalde Tweede Kamerzetel in Nederland. Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de socialistische voorman, kwam in het Friese district Schoterland via een protestants stemadvies in de Tweede Kamer terecht. Volgens de protestanten in dat gebied waren de liberalen gevaarlijker dan de socialisten. Deze twee facties gingen door naar de tweede stemronde. De socialisten waren toen landelijk nog ondervertegenwoordigd en in de landelijke politiek nog geen directe tegenstander. De liberalen waren dit wel en zij mochten de zetel koste wat het kost niet winnen. Dit zou namelijk invloed van de directe tegenstander groter maken, hetgeen ten koste zou gaan van de protestantse macht. De protestanten riepen de eigen kiezers dan ook op om vooral niet liberaal maar socialistisch te stemmen, om te voorkomen dat de liberalen er met de zetel vandoor gingen. Dit advies heeft de socialistische overwinning mogelijk gemaakt.

---

¹⁴ Dit affiche is afkomstig uit de collectie: De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918 van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. BG G1/68.

¹⁵ J. Loots, *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004) 30.

Verkiezingen in de gemeente

In de gemeenten maakte men ook gebruik van het meerderheidsstelsel en in het geval van een grote gemeente deelde men deze ook op in verschillende districten. Gemeenteraadsleden beschikten voor de invoering van het algemeen kiesrecht over zes dienstjaren. Om de twee jaar trad het langstzittende een derde deel van de leden af. Er waren dus om de twee jaar verkiezingen voor een derde deel van de raadszetels. De raad werd dus om de twee jaar gedeeltelijk ververst en de inwoners van een gemeente die mochten stemmen kregen elke twee jaar de kans om te stemmen. Grote politieke omwentelingen kwamen nauwelijks voor, aangezien twee derde deel van de raad gewoon bleef zitten. Bij het onverwacht vrijkomen van een van de zetels, door bijvoorbeeld het overlijden van een raadslid, werden er nieuwe verkiezingen georganiseerd.

Grotere gemeenten met meer dan 15.000 werden in districten opgedeeld. Zo was het bijvoorbeeld in de Nederlandse gemeente Schiedam als volgt geregeld. De stad beschikten aan het eind van de negentiende eeuw over meer dan 15.000 inwoners en was daarmee dus een betrekkelijk grote gemeente. Dit betekende dat de stad opgedeeld werd in drie districten. De gemeenteraad bestond uit eenentwintig raadsleden. Per verkiezingen kwamen er dus zeven zetels vrij, waarover gestemd moest worden. Één district leverde drie raadslieden en de andere districten leverden er twee. Het recht om drie raadsleden af te vaardigen rouleerde, wat betekende dat dit niet voorbehouden was aan het grootste district.

Men was pas verkozen als er sprake was van een meerderheid. Dus in de gemeente werden meerdere verkiezingen en meerdere stemrondes georganiseerd. Voor elke zetel moest er gestemd worden. Dit leidde dus ook tot stemadviezen en verkiezingsafspraken waarin partijen en kiesverenigingen met elkaar afspraken om elkaar te steunen door middel van een dergelijk stemadvies.¹⁶ Zo steunde de confessionelen elkaar regelmatig door stemafspraken te sluiten. Als er geen katholiek verkiesbaar was, stemden de katholieken protestants en vice versa.

Evenredige vertegenwoordiging

Terwijl de onderhandelingen over de invoering van het algemeen kiesrecht in volle gang waren, besloot men ook tot het invoeren van een opkomstplicht. Dit betekende dat stemmen verplicht gesteld werd. Ging je niet stemmen, dan kreeg je een boete. Ook kwam er passief vrouwenkiesrecht, wat betekende dat vrouwen zichzelf wel verkiesbaar mochten stellen. Daarnaast besloot men ook het districtenstelsel en het meerderheidsstelsel af te schaffen en te vervangen door een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Dit stelsel zou uiteindelijk tegelijkertijd met de invoering van het algemeen mannenkiesrecht ingevoerd worden. Na de wijzigingen van het landelijke kiesstelsel werd het nieuwe stelsel ook in de gemeenten ingevoerd.

In het evenredige kiesstelsel staat één procent van de uitgebrachte stemmen gelijk aan een procent van het beschikbare aantal (raads)zetels. Alle landelijke of gemeentelijke uitgebrachte stemmen werden bij elkaar opgeteld. Als bijvoorbeeld de SDAP 30 procent van de stemmen wist te behalen, zou de partij ook 30 procent van het beschikbare aantal zetels krijgen. Dit nieuwe stelsel gaf kleinere politieke partijen, die nooit een meerderheid wisten te bemachtigen in een van de districten, ook een kans op zetels, zowel op landelijk als gemeentelijk niveau.

Het kon ten tijde van het districtenstelsel namelijk zo zijn dat een partij 30 procent van het totaal aantal uitgebrachte stemmen in een gemeente wist te verkrijgen, maar met een dergelijke uitslag

---

¹⁶ J.J. van der Horst, *Geen ideaalmenschen: de Schiedamse SDAP tot 1917* (Schiedam 1984) 11-12.

geen enkele zetel behaalde. Het waren namelijk de meerderheden die telden en als deze niet behaald werd, verkreeg de partij geen zetels. In een stelsel van evenredige vertegenwoordiging kregen kleinere partijen wel een kans. Dit stelsel maakte de weg vrij voor de gewenste totstandkoming van een volksvertegenwoordiging die de diversiteit in de Nederlandse samenleving representeerde.

Onderzoeksvragen

Wat was de invloed van de invoering van het algemeen kiesrecht op uw gemeente? Veranderde dit de machtsbalans totaal, of bleef alles bij het oude? Kwamen er lokale partijen op in de gemeente? Welke standpunten namen deze partijen in en hoe ging de gevestigde orde daarmee om? Hoe voerde men campagne in de gemeente? Hoe ging men om met de nieuwe kiesstelsels? Wat gebeurde er met de gemeentelijke stemafspraken, nu die door de evenredige vertegenwoordiging achterhaald waren geraakt? Waren de nieuwe raden representatiever dan de raden die ingesteld waren voordat het stelsel van evenredige vertegenwoordiging werd gehanteerd?

Verder lezen

Meer over de eerste twee onderwerpen is onder andere te lezen in deze publicaties:

- R. Aerts (red.), *Het land van de kleine gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 1999).
- D.J Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus: verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002).
- J. den Hertog, *Cort van der Linden (1846-1935): minister-president in oorlogstijd : een politieke biografie* (Amsterdam 2007).
- G. van Klinken, *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- J. Loots, *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).
- F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).

Thema 3: Politiserende religies

In de decennia voorafgaand aan de invoering van het algemeen kiesrecht veroverden de twee grote religieuze stromingen in Nederland, het protestantisme en het katholicisme, hun plaats in de Nederlandse publieke ruimte. Hun emancipatie ging gepaard met de oprichting van confessionele tijdschriften en kranten, het ontstaan van de school met de Bijbel, politieke acties tegen de gevestigde orde en de opkomst van confessionele politieke partijen en politieke programma's.

De emancipatie van de groeperingen raakten in een stroomversnelling terecht door de houding van de liberalen ten opzichte van confessioneel onderwijs, of ook wel de scholen met de Bijbel. De liberale gevestigde orde ondersteunde neutraal onderwijs met staatsgeld. Deze staatssteun onthield ze aan het confessionele onderwijs. Dit veroorzaakte grote onvrede binnen de confessionele volksdelen. Zij kwamen in actie en mobiliseerden zichzelf op politiek gebied, met als doel het verkrijgen van de gelijkstelling van het confessionele en het liberale onderwijs. Deze zogeheten 'schoolstrijd' kwam in 1917 tot een einde, toen deze gelijkstelling werd bereikt.

De ARP en de RKSP

Een neveneffect van de schoolstrijd was confessionele partijvorming. De protestantse politieke partij ARP (Anti-Revolutionaire Partij) werd opgericht in 1879. De partij werd geleid door de predikant Abraham Kuyper. Hij schreef ook het eerste Nederlandse partijprogramma genaamd Ons Program.

De katholieke politieke organisatie kwam minder vlot van de grond, mede door de ambivalente houding van de kerk zelf. De eerste aanzetten werden gegeven door de priester Herman Schaepman. In 1883 werd zijn artikel 'Een katholieke partij – proeve van een program' gepubliceerd, waarin de fundamenteen gelegd werden voor een zelfstandige katholieke politieke partij met een eigen visie op de Nederlandse maatschappij.¹⁷ De uiteindelijke oprichting van de partij, de RKSP (Rooms-Katholieke Staatspartij), zou pas in 1926 volgen. Voor die tijd bepaalden de katholieke kiesverenigingen in een steeds sterker wordend samenwerkingsverband wie de kandidaten zouden zijn voor de verschillende verkiezingen.

Bij de eerste Tweede Kamerverkiezingen met algemeen mannenkiesrecht wonnen deze confessionele partijen een groot aantal zetels. De ARP en het katholieke verbond van kiesverenigingen wonnen samen 43 zetels. Als men daar de winst van de kleine, op confessionele basis gefundeerde CHU (Christelijk Historische Unie), bij optelt komt men uit op 50 zetels, wat toen nog de helft van het totale zetelaantal was. De confessionelen hadden de Tweede Kamer met succes veroverd, mede dankzij de komst van het algemeen kiesrecht.

Onderzoeksvragen

De confessionelen werden door de nieuwe kiezers in het zadel geholpen. Was dit ook het geval in de gemeenten? Hoe plaatsten de confessionelen zich binnen de gemeentepolitiek? Wie stelde zich verkiesbaar en wie werd er verkozen? Hoe verenigden de confessionelen zich daar op politiek gebied? Werkten ze samen, of was er sprake van strijd tussen verschillende religies? Hoe gingen zij om met de socialisten en de liberalen? Hoe voerden ze campagne? Dit zijn allerlei vragen die de emancipatie van de confessionele groeperingen oproepen als wij deze ontwikkeling verbinden met

---

¹⁷ M. Brinkman, D. Kuiper en P. Lucardie, *Drie stromenland: Liberalisme, socialisme en christendemocratie in Nederland* (Leiden 1993) 152.

de invoering van het algemeen kiesrecht. Dit zijn vragen die zeker interessant zijn om te onderzoeken op lokaal niveau.

Verder lezen

Meer over dit onderwerp is onder andere te lezen in deze publicaties:

- M. Brinkman, D. Kuiper en P. Lucardie, *Drie stromenland: Liberalisme, socialisme en christendemocratie in Nederland* (Leiden 1993).
- J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak, *De anti revolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001).
- G. van Klinken, *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).
- J. Koch, *Abraham Kuiper: een biografie* (Amsterdam 2006).
- J. van Meeuwen, *Lijden aan eenheid : katholieke arbeiders op zoek naar hun politiek recht (1897-1929)*(Hilversum 1998).

In dit teken zult gij overwinnen, is de tekst die bovenaan op het symbolisch beladen verkiezingsaffiche van de RKSP uit 1918 staat. Het teken waar naar verwezen wordt is natuurlijk het kruis, het symbool van het christelijke geloof. Te zien is hoe de wagen die het katholieke programma representeert, voortgetrokken wordt door de paarden arbeid, eendracht, recht en orde. Deze hengsten vertrappen de socialistische draak. Rechts bovenin staat Schaeffer afgebeeld en links bovenin staat paus Leo XIII, die met het door hem uitgevaardigde encycliek *Rerum Novarum* uit 1891 het ontstaan van een katholieke politieke partij mogelijk maakte. In dit encycliek staat namelijk hoe de katholieke kerk om moest gaan met nieuwe sociale stromingen, waaronder ook het socialisme. Eigen partijvorming, om zo dwalende arbeiders aan het katholieke geloof te binden, was de oplossing.¹⁸

¹⁸ D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus: verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002) 27.

Thema 4: Opkomst van het socialisme

De tweede helft van de negentiende eeuw was een periode vol veranderingen en ontwikkelingen. De industrialisering zorgde voor migratie van het economisch zwakke platteland naar de bruisende stad. In de steden waren echter vaak ook niet genoeg banen, zodat een groot deel van de bevolking werkloos raakte. Deze situatie leidde tot armoede, honger en proletarisering in de grote stedelijke en industriële gebieden van het land, maar ook op het platteland.¹⁹

De bevolkingstoename, de modernisering en de industrialisatie veroorzaakten problemen in de grote steden en op het platteland. De ontevredenheid en de wantoestanden die ontstonden vormden samen de voedingsbodem voor de ontwikkeling van het socialisme in Nederland. Hoe men deze ellende moest bestrijden was een van de centrale vragen waarmee het socialisme in die tijd worstelde.

Sociaal Democratische Bond (SDB)

De Sociaal Democratische Bond (SDB), die in 1881 als eerste Nederlandse socialistische politieke partij werd opgericht, had als doel het organiseren van de arbeidersklassen zodat deze in opstand zou komen tegen 'de door het kapitalisme gecreëerde ellende'.²⁰ Het kapitalisme en de vrije markt stonden immers aan de basis van de ellende waarmee de arbeiders geconfronteerd werden en deze moesten dus verworpen worden.

De leden van de bond waren voorstander van de invoering van sociale wetgeving en de invoering van het algemeen kiesrecht om zo de arbeiders uit de moeilijkheden te bevrijden. Om dit te bewerkstelligen nam men deel aan de verkiezingen, om daar in de Tweede Kamer een socialistisch geluid te laten horen. Deelname aan de verkiezingen luidde uiteindelijk het einde van deze bond in.

de leider van de bond, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, verkreeg in 1888 een Tweede Kamerzetel. Hij wist binnen dit orgaan niets voor elkaar te krijgen, omdat men geen gehoor gaf aan zijn pleidooien. Zijn 99 (De kamer had toen nog maar 100 zetels) tegenstanders waren niet bereid om ook maar enigszins met Domela Nieuwenhuis samen te werken. Naar de redevoeringen van deze oproerkraaijer in de Tweede Kamer luisteren was voor sommigen al te veel.

Domela Nieuwenhuis beschikten over een negatief imago in de burgerlijke Tweede Kamer doordat hij zich voor zijn Kamerlidmaatschap vaak verbonden had met door arbeiders veroorzaakte oproeren, stakingen en verschillende vormen van verzet. Ook had Domela in 1887 een periode in het gevang doorgebracht wegens majesteitsschennis. Door zijn eerder ondernomen onrust verstorende activiteiten en zijn radicale standpunten wilde niemand met hem samenwerken.

Na zijn teleurstellende termijn in de Kamer veranderde de SDB van koers. De SDB besloot in 1893 om niet nogmaals deel te nemen aan de verkiezingen. De anarchistische koers werd verkozen boven de parlementaire weg. Het plan werd nu om via buitenparlementaire acties de maatschappij te veranderen, om zo een einde te maken aan de staat en het kapitalisme. Na deze keuze leidde de bond een kwijnend bestaan, omdat de opvolger zoveel beter paste in het Nederlandse politieke systeem.

---

¹⁹ Van Eijnatten en Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, 270.

²⁰ Brinkman, Kuiper en Lucardie, *Drie stromenland*, 80.

Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)

De keuze van de SDB zorgde voor een splitsing binnen het Nederlands socialisme, aangezien er ook een groepering was die wel de parlementaire weg prefereerde. Twaalf socialisten, waaronder voorman Pieter Jelles Troelstra, richtten in 1894 de SDAP op. De SDAP koos nadrukkelijk voor deelname aan het parlementaire spel, om zo de beoogde veranderingen binnen de maatschappij te bewerkstelligen. De invoering van het algemeen kiesrecht, waarmee ook de arbeiders hun stem zouden kunnen uitbrengen, werd een van de belangrijkste doelstellingen.

De uiteindelijke invoering van het algemeen kiesrecht, voor zowel mannen en vrouwen, stelde de achterban van de SDAP in staat om op de partij te kunnen stemmen. Dit veranderde de positie van de SDAP aanzienlijk. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 kregen ze tweeëntwintig zetels – een stijging van zeven zetels ten opzichte van de vorige verkiezingen in 1917.²¹

Dit is een typische spotprent uit 1917, getekend door L.J. Jordaan. Te zien is hoe de arbeider de burgers richting het algemeen kiesrecht tilde. 'Als je er maar om denkt, jonge man, dat wij volkomen vrijwillig zijn meegegaan', is de tekst onderaan het affiche. De auteur wekt met deze tekst het vermoeden dat de invoering niet te danken is aan de burgerlijke elite, maar aan de inspanningen die geleverd zijn door de arbeiders en de sterke SDAP. De zwakke elite die meegenomen wordt probeert dit gegeven te verhullen door te verklaren dat zij vrijwillig mee zijn gegaan richting het kiesrecht, hetgeen volgens de tekenaar niet waar is.

²¹ L.J. Jordaan, *Aan het einde van de weg* (Amsterdam, 17 december 1917). Dit affiche is afkomstig uit de collectie: De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918 van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. BG C6/688 (prent)

Onderzoeksvragen

Hoe functioneerden de socialisten binnen de gemeenten? Hoe werden zij door de gevestigde orde ontvangen? Werden zij tegengewerkt of probeerde men juist samen te werken met deze nieuwe stroming? Hoe voerden de Nederlandse socialistische campagnes in de gemeente? Wanneer kwamen zij voor het eerst in de gemeenteraad en hoe ging de gevestigde orde met deze verschuiving om? Welke rol nam de sociale problematiek in bij de gemeenteraadsverkiezingen?

Verder lezen

Meer over dit onderwerp is onder andere te lezen in deze publicaties:

- M. Brinkman, D. Kuiper en P. Lucardie, *Drie stromenland: Liberalisme, socialisme en christendemocratie in Nederland* (Leiden 1993).
- P. Hagen, *Politicus uit hartstocht : biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010).
- M. Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- J. Perry (red.) *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland, 1894-1994* (Amsterdam 1994).
- J.W. Stutje, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis: een romantisch revolutionair* (Amsterdam 2012).
- S. van der Velden, *Van SDB tot SP: 125 jaar socialisme in Nederland* (Amsterdam 2008).
- B.M.A. de Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000).

Thema 5: De emanciperende vrouw

Eind negentiende eeuw werden vrouwen mondiger en begonnen zich in het publieke debat te mengen. De vrouw veroverde langzamerhand een eigen plek in de publieke ruimte en uiteindelijk verkreeg ook zij het recht om te stemmen. Hoe verliep dit proces?

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd van vrouwen uit alle klassen verwacht dat zij zich zouden inzetten tegen de uitwassen van de sociale problematiek. Welgestelde vrouwen behoorden actief te zijn in de vele liefdadigheidsinstellingen die gecreëerd waren om de ellende van de lagere sociale klassen te verminderen. Vrouwen uit de lagere sociale klassen moesten werken om zo het gezin te kunnen onderhouden.

Tegelijkertijd werden vrouwen schuldig bevonden aan het veroorzaken van diezelfde sociale problematiek die zij geacht werden te bestrijden. De liberalen weten de ontstane problemen niet aan de sociaaleconomische omstandigheden die de moderne samenleving met zich meebracht, maar waren van mening dat vrouwen die buitenshuis werkten de oorzaak waren voor het zedelijke verval van de arbeidersklasse. Er zou dan niet voor de kinderen gezorgd worden, geen eten op tafel staan en het huis zou niet schoon zijn. Deze rommelige en ongezellige thuissituatie zou mannen naar de kroeg drijven waar zij vervolgens al het verdiende geld opdronken. Indirect was de heersende armoede dus de schuld van de werkende vrouw, die de armoede binnen het gezin juist tegen probeerde te gaan door te gaan werken.²²

In 1889 werd een nieuwe arbeidswet van kracht, waarin de werktijden van vrouwen en kinderen werden beperkt. De wet kwam voort uit de parlementaire enquête uit 1886-1887, een onderzoek dat ging over de arbeidsomstandigheden in fabrieken. De onderzoekers concludeerden dat de werkplaatsen gevaarlijk en ongezond waren voor vrouwen en kinderen en dat vrouwen 'het seksueel fatsoen op de werkplaats in gevaar brachten'.²³

Het belangrijkste doel van de wet was echter niet om vrouwen en kinderen te beschermen of om de zedelijkheid op de werkvloer te waarborgen. De wet beperkte vooral de inzet van goedkope arbeidskrachten - vrouwen en kinderen kregen een minder hoog uurloon dan mannen.²⁴ Vrouwen en kinderen mochten door de ingevoerde wet minder lang en minder vaak werken. Dit zorgde ervoor dat er arbeidsplaatsen vrij kwamen die opgevuld werden door werkloze mannen. Vrouwen verzetten zich tegen de nieuwe wet, omdat deze de financiële positie en de vrijheid van de vrouw sterk verzwakte. De wet is een typerend voorbeeld om te laten zien hoe de verhoudingen in die tijd lagen.

Vrouwen beschikten dus over een economisch zwakke positie, omdat zij minder mochten werken en minder verdienden dan mannen. Daarnaast werden ze ook op andere gebieden achter gesteld. Mannen en vrouwen waren juridisch gezien ongelijk en er heerste een dubbele moraal op het gebied van seks. Voor vrouwen was vreemdgaan ongehoord terwijl overspel door mannen anders werd ontvangen. Zo werd geaccepteerd dat mannen prostituees bezochten en prostitutie werd gezien als een noodzakelijk kwaad.²⁵

---

²² H. Hoekstra, *Het hart van de natie: morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) 133.

²³ Aerts, *Land van de*, 164.

²⁴ F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 33.

²⁵ B.M.A. de Vries, *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 2000) 373-378.

Vrouwen werden door de mannelijke liberale elite schuldig bevonden aan het creëren van de sociale wanorde. Dit terwijl de niet welgestelde vrouwen er alles aan deden om de armoede te lijf te gaan door juist te werken voor het gezin, hetgeen aan banden werd gelegd door diezelfde elite. Rijkere vrouwen probeerde via de liefdadigheidsinstellingen de ellende van de sociaal lagere klassen te verminderen. Zij zagen echter ook in dat zij minder vrij waren dan mannen. Vrouwen werden beschuldigd en beknot en deze aspecten van dit paradoxale probleem waren drijfveren achter de politisering van de vrouwenbewegingen.

De vrouwenbeweging en vrouwenkiesrecht

De eerste vrouwenbeweging was de Vrije Vrouwenvereniging (VVV), die opgericht werd in 1889. Deze organisatie was gericht op het verkrijgen van vrijheden voor de vrouw, waaronder de vrije toegang tot arbeid, juridische gelijkheid en . De leden van de organisatie waren van mening dat het verkrijgen van vrijheden aan de basis stond van de oplossing van de maatschappelijke problemen en zij maakten zich dus sterk voor een betere positie voor de Nederlandse vrouw in de maatschappij.

Het bevrijden van de vrouw uit de mannelijke liberale kooi kon niet op veel belangstelling rekenen bij de andere partijen. De socialisten die van oudsher het meest verbonden waren met het wel en wee van de vrouw en de sociale problematiek waarin de vrouwen zich bevonden, richtten zich eerder op het verkrijgen van het algemeen mannenkiesrecht en het algemeen vrouwenkiesrecht kreeg dus een ondergeschikte positie toebedeeld.

De SDAP liet zich voorzichtig uit over het vrouwenkiesrecht. Dit had te maken met de heersende angst dat deze eis de uitbreiding van het mannenkiesrecht tot de arbeiders op zijn minst zou vertragen. Dit standpunt zou bepalend blijven tot 1907. In dit jaar besloot de SDAP zich weer in te zetten voor de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht, gezien in Stuttgart op een bijeenkomst van de internationale, een internationale groepering van gelijkgestemde socialisten, werd bepaald dat vrouwenkiesrecht een wapen was tegen de algehele onderdrukking van de arbeidersklassen.²⁶

Bij de confessionelen hoefden de vrouwen geen steun te zoeken. Zij zagen het streven van de vrouw naar vrijheid en gelijkheid als een verderfelijk voortvloeiende dat voortgekomen was uit de minstens zo verderfelijke idealen van de Franse revolutie, waartegen de confessionelen zich altijd gekeerd hadden.

In 1883, tijdens de aanloop naar de grondwetsherziening in 1887 bleek dat de maatschappelijke groeperingen, die zich in hadden gezet voor de invoering van het algemeen kiesrecht daarmee vooral algemeen mannenkiesrecht bedoelde. Dit werd in de wetten expliciet vastgelegd. Deze eenzijdige benadering kwam nog sterker naar voren in de daarop volgende kieswetwijzigingen in 1896, waar ook niet over vrouwenkiesrecht gesproken werd. Naast de VVV werd daarom in 1894 de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK) opgericht. De Nederlandse feministe Aletta Jacobs was een van de leidende figuren binnen deze beweging.

Jacobs werd beïnvloed door Amerikaanse en Engelse suffragettes, die op soms militante wijze stredden voor de invoering van het kiesrecht voor vrouwen. Deze invloeden bepaalde ook de koers van de vrouwenorganisatie in Nederland. Van het geweld dat de overzeese vrouwen gebruikten zag men in Nederland af maar er werd wel gekozen voor het gebruiken van een populaire vorm van

---

²⁶ http://oud.wbs.nl/embed/rodecanon/16/internationale_vrouwendag geraadpleegd 29 april 2014.

agitatie, gestoken in een Nederlands jasje. Men gebruikte manifestaties in de publieke ruimte om aandacht te vragen voor de vrouwelijke zaak.²⁷

Op deze afbeelding is een delegatie van de VVVK te zien, terwijl zij actie aan het voeren zijn voor het algemeen kiesrecht. De foto is gemaakt in 1913. Aletta Jacobs staat in het midden van de groep en heeft een witte schuine streep op haar zwarte jas. Op de banier staat het logo en de naam van de beweging.²⁸

In 1906 gingen de feministen voor het eerst de straat op, ter ere van de overleden Dora Haver, een van de medeoprichters van het VvVK en een fervent actievoerster, een strijdster voor de zaak van de dames. Deze actie betekende het begin van veel andere publieke manifestaties voor de invoering van het kiesrecht. Ook kreeg de zaak een impuls toen de VvVK het congres van de wereldbond voor Vrouwenkiesrecht in 1908 in Amsterdam mocht organiseren. Het aantal leden steeg in dat jaar en er kwamen 1350 nieuwe leden bij, hetgeen het totaal op 4700 bracht.²⁹ Het congres zorgde er voor dat het onderwerp bekender werd bij de massa.³⁰

Na een voortzetting van deze strijd in de openbare ruimte ging de Kamer overstag en kwam het in 1917 tot het passieve vrouwenkiesrecht. Jacobs maakte in deze strijd slim gebruik van de door de Eerste Wereldoorlog ontstane ellende. Een door mannen gedomineerde politiek had immers tot die misère geleid en als vrouwen mochten kiezen was het waarschijnlijk nooit zo ver gekomen, zo luidde de retoriek. In 1918 werd door het passieve kiesrecht voor het eerst een vrouwelijk Tweede Kamerlid geïnstalleerd: de socialistische Suze Groeneweg.

²⁷ Hoekstra, *Het hart van de natie*, 177.

²⁸ Borkus, (e.a.), *Vrouwenstemmen*, 41.

²⁹ Borkus (e.a.), *Vrouwenstemmen*, 47.

³⁰ <http://www.politiekcompendium.nl/9351000/1f/j9vvh40co5zodus/vh4vakmmuyzf> geraadpleegd op 24 februari 2014.

In 1919 werd middels de wet Marchant, die in de volksmond ook wel de wet Jacobs genoemd werd, het woordje mannelijk geschrapt uit de kieswet en konden vrouwen in 1922 voor het eerst landelijk stemmen. In dit jaar kwam het vrouwenkiesrecht ook in de grondwet te staan. In de meimaand van 1919 werden de eerste vrouwen lid van een gemeenteraad. De Amsterdamse raad kon na die gemeenteraadsverkiezingen welgeteld vijf vrouwen verwelkomen. De vrouwen kwamen uit zowel de liberale als de socialistische en zelfs de christelijke hoek.

In dat jaar volgden nog 83 andere vrouwen in verschillende gemeenten. Twee van deze vrouwen werden verkozen tot wethouder en dus waren ook de eerste vrouwelijke wethouders een feit. Dit waren Willy Hofman Poot in de gemeente Oost-Zaan en Christina Ruijpers-Erens in de Limburgse gemeente Valkenburg. In 1920 verkreeg Carry Pothuis-Smit als eerste vrouw een positie in de Eerste Kamer.³¹

Onderzoeksvragen

Het actieve en passieve vrouwenkiesrecht samen zorgde in 1922 voor zeven vrouwen in de Tweede Kamer. De aantallen zouden in de daaropvolgende jaren stijgen. Wanneer kwam er voor het eerst een vrouwelijk raadslid in de gemeenteraad in uw gemeente terecht? Hoe kwamen zij in de raad terecht? Was er sprake van een actieve vrouwenbeweging in uw gemeente? Hoe ging men om met het vrouwelijke raadslid en hoe functioneerde de vrouw in de raad? Met welke problemen hielden de vrouwen zich bezig?

Verder lezen

Meer over dit onderwerp is onder andere te lezen in deze publicaties:

- M. Borkus, (e.a.), *Vrouwenstemmen: 100 jaar vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994).
- H. Hoekstra, , *Het hart van de natie: morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005).
- A.H. Jacobs, *Herinneringen: autobiografie* (Amsterdam 1924).
- J. Roos, de, *Met enige schroom: pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000).

---

³¹ J. Roos, de, *Met enige schroom: pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000) 78.

Archiefonderzoek

Nadat u bepaald heeft waar het onderzoek over zal gaan, kan het daadwerkelijke onderzoek beginnen. Uw zoektocht naar bronmateriaal staat daarin centraal. De verschillende archiefdiensten in Nederland kunnen u in deze onderneming assisteren.

Wat is een archiefdienst?

Een archiefdienst is een instelling die ingericht is om grote hoeveelheden archiefmateriaal op te kunnen bergen en te onderhouden. Een archief is een verzameling van archiefstukken die gebundeld zijn op basis van persoonsnaam, organisatiename of een andere soortgelijke categorie. 'Een archiefstuk is een document, ongeacht zijn vorm, naar zijn aard bestemd om te berusten onder de persoon, groep personen, of organisatie die het heeft ontvangen of opgemaakt uit hoofde van zijn of haar activiteiten zijn of haar taken of ter handhaving van zijn of haar rechten', is de definitie van een archiefstuk die de meeste archivariissen hanteren.³² Een kenmerk van een dergelijk stuk is dat het bedoeld is om bewaard te blijven. Anders gezegd: archiefstukken zijn er in allerlei soorten en maten. Een eigenschap hebben alle stukken wel gemeen, namelijk dat ze bewaard dienen te worden voor toekomstig onderzoek.

Taken van een archiefdienst

Archiefdiensten hebben twee duidelijke taken, namelijk het onderhouden en bewaren van stukken uit een ver maar ook uit een nabij verleden en het stimuleren en faciliteren van onderzoek naar het verleden van de betreffende plaats, regio, stad of gemeente. De medewerkers van een archiefdienst zullen uw onderzoek dus graag ondersteunen en u kunt met al uw vragen bij de archivariissen terecht. Zij helpen u graag verder.

Heeft mijn gemeente een archiefdienst?

Bijna elke middelgrote of grote gemeente heeft een eigen archiefdienst. Mocht dit niet het geval zijn, dan zijn de collecties vaak overgebracht naar een van de grotere archiefdiensten die de archieven van één of meerdere verschillende gemeenten beheren. In het oosten van de provincie Noord-Brabant is dit bijvoorbeeld het geval. Daar is een aanzienlijke hoeveelheid archiefmateriaal overgebracht van de kleine gemeenten, waaronder Vught en Sint-Michielsgestel, naar de grotere gemeente 's-Hertogenbosch. Het Brabants Historisch Informatie Centrum (HBIC) beheert in deze stad grote delen van de archieven van zeventien kleinere gemeentes. Ook het Regionaal Archief Alkmaar heeft een dergelijke constructie opgezet. Deze archiefdienst beheert de archiefstukken van elf kleinere omliggende gemeenten in Noord-Holland.

Let hierbij op het gegeven dat de gemeentelijke indeling in Nederland beweeglijk is. Dat komt er op neer dat sommige gemeenten tijdens de invoering van het algemeen kiesrecht wel bestonden, maar door gemeentelijke herindeling vandaag de dag geen bestaansrecht meer genieten. In 1905 bestonden er in Nederland 1121 gemeenten.³³ Dat aantal is in 2014 geslonken tot 403. De archieven van kleinere gemeenten die op zijn gegaan in grotere gemeenten blijven bewaard en zijn doorgaans vindbaar in het archief van de overkoepelende gemeenten.

---

³² Y. Bos-Rops, M. Bruggeman en E. Ketelaar, *Archiefwijzer: Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Bussum 2005) 9.

³³ H. Ramkema, *De gemeente* (Den Haag 2012) 12.

Dit centraliseren van het bronmateriaal werkt kostenbesparend, omdat nu niet elke gemeente zijn eigen archiefdienst hoeft te financieren. Dat zijn immers kostbare investeringen, gezien er klimatologisch systeem moet worden aangelegd om zo de perfecte condities te creëren waarin de stukken niet vergaan of onleesbaar worden naar mate de tijd zou verstrijken.

Op zoek naar een archief bij u in de buurt? Het internet biedt hier de uitkomst. De site www.archiefnet.nl kan u helpen. Deze site bevat lijsten met alle internetpagina's van archiefdiensten in Nederland. Met behulp van deze pagina kunt u snel de benodigde archiefdienst vinden. Dit kunnen stadsarchieven zijn waaronder het stadsarchief in Deventer of het stadsarchief in 's-Hertogenbosch, maar ook regionale historische centra waaronder het eerder genoemde HBIC of de Groninger Archieven. In sommige gevallen zijn de archiefstukken verspreid over meerdere archieven. Als dit het geval is, staat het op de bijhorende internetpagina vermeld.

Ook zijn er meer thematisch georiënteerde archieven in Nederland. Een goed voorbeeld van een dergelijk archief is het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen. Het KDC verzamelt en bewaart uitsluitend archiefmateriaal over het katholiek leven in Nederland na 1800. Ook dit soort archieven zijn vindbaar op www.archiefnet.nl.

Ook beschikt Nederland over het Nationaal Archief, waarin men stukken bewaart aangaande de centrale overheid en het gevoerde beleid. Het is met deze doelstelling het archief van de Nationale geschiedenis. Het Nationaal Archief werkt nauw samen met de Koninklijke Bibliotheek (KB). Beide instellingen bevinden zich in Den Haag en houden zich bezig met het behouden van het Nederlandse culturele erfgoed. De KB heeft als doel het opslaan, beheer, documentatie en beschikbaarstelling van het nationale culturele erfgoed in geschreven, gedrukte en elektronische vorm. Het is, afhankelijk van het onderzoeksonderwerp, interessant om in deze instellingen een kijkje te nemen.

Archiefoverzichten

Wat ligt er precies in opgeslagen binnen een archiefdienst? Over welke archieven beschikt een archief? Deze vragen zijn te beantwoorden met behulp van het archievenoverzicht. Daarin staat precies welke archieven de betreffende archiefdienst bezit. In de meeste gevallen is dit overzicht online raadpleegbaar. Mocht het niet het geval zijn, dan is de gedrukte versie raadpleegbaar in het archief zelf. Een groot deel van de lijsten is online raadpleegbaar. In een archiefoverzicht staat niet alleen over welke archieven de archiefdienst beschikt, maar in sommige gevallen ook hoeveel meter een specifiek archief beslaat en wat het bijhorende toegangsnummer is.

Inventarislijsten

Welke stukken zitten er in een specifiek archief? Dat vindt u in de inventarislijst van dat archief. Door op het toegangsnummer te zoeken komt u bij de bijhorende inventarislijst terecht. Inventarislijsten zijn de inhoudsopgaven van een archief. De lijsten bevatten een korte omschrijving van de stukken die een archief bevat. Het zijn systematische beschrijvingen van de bestandsdelen van een archief. Een inventarislijst bevat naast deze omschrijving van de stukken een inleiding, eventuele bijlagen, de index en een concordantie.

De inleiding beschrijft de geschiedenis van de archiefvormers. Wie heeft de stukken gemaakt? Waarom en wanneer is dat gebeurd? Regelmatig staan er in de inleiding ook opmerkingen over hoe er met het archief om is gegaan en of er materiaal uit het archief verloren is gegaan. In de index staan gegevens over de personen en de plaatsnamen. Dit zijn enkel de gegevens van de personen die

in de inventarisbeschrijving genoemd worden en de index bevat dus niet alle gegevens van alle personen die in het archief voor komen. Het nut van deze toevoeging is dus beperkt. De concordantie, ofwel de lijst waarin staat welke oudere inventarisnummers de stukken eerder hebben gehad, volgt aan het eind.

Collecties

Archieven zijn doorgaans opgedeeld in verschillende collecties. Een archief bestaat in de meeste gevallen namelijk niet enkel uit archiefmateriaal in de letterlijke zin van het woord. Het bevat veel meer informatie dan enkel die informatie.

De archiefdiensten zijn zeker met de tijd meegegaan. Dit betekent dat in sommige gevallen een deel van de collecties digitaal te raadplegen is. Dit zijn vooral afbeeldingen en soms ook kranten. Niet alle documenten zijn al gedigitaliseerd en dus is een bezoek aan een van de archieven vaak noodzakelijk. Wel kunnen de benodigde stukken gevonden worden op de desbetreffende zoekmachines van het archief. Die zoekmachines zijn overal, dus ook bij u thuis, te raadplegen, gemakkelijk via het internet. De bijhorende stuknummers staan bij het gevonden resultaat. Met behulp van dit nummer kunt u het archiefstuk aanvragen bij de balie van het desbetreffende archief.

Een gangbare indeling van de collecties is als volgt:

1. Indexen met persoonsgegevens

De eerste collectie bestaat uit indexen met daarin de persoonsgegevens van mensen die in de gemeente geleefd hebben. Geboorteaktes, overlijdensaktes, aktes van huwelijken, oorkonden en soortgelijke documenten liggen allen in deze collectie opgeslagen. Deze grote hoeveelheid aan gegevens zijn bruikbaar als men gericht onderzoek wil doen naar bijvoorbeeld het eerste socialistische raadslid dat in de raad kwam na de invoering van het algemeen kiesrecht. De gegevens worden voornamelijk voor persoonlijk genealogisch onderzoek gebruikt, maar kunnen dus ook bruikbaar zijn voor uw onderzoek.

2. Secundaire literatuur over de gemeente

De tweede collectie bevat vaak secundaire literatuur over de gemeente. Denk hierbij vooral aan proefschriften, tijdschriften, werkstukken, scripties en boeken over de algemene geschiedenis van de gemeente en biografieën van aanzienlijke personen die in de gemeente geleefd hebben. Ook de (in sommige gevallen samengevatte) notulen van de raadsvergaderingen vallen onder deze categorie. Vooral deze laatstgenoemde publicaties kunnen voor u van belang zijn, omdat deze een beeld geven van hoe raadsleden functioneerden in de raad. Waar spraken ze over en waarover niet? Wat behoorde tot de gemeentelijke taken en welke taken niet? Welke besluiten zijn genomen en welke zijn weggestemd? Wie nam het woord en wie hield zich stil?

3. Beeldbank

De derde collectie kan bijvoorbeeld de beeldbank zijn. Allerlei afbeeldingen en filmfragmenten zijn hierin vindbaar. Straatbeelden, affiches, reclames, verkiezingsposter en portretten zijn vindbaar en soms digitaal raadpleegbaar via de zoekmachine. Als u onderzoek wilt doen naar de verkiezingsposters uit die tijd voor uw gemeente is toegang tot een beeldbank van groot belang. Daarnaast zijn de resultaten in verschillende mate ook bruikbaar om het onderzoek van illustraties te voorzien. Handig, want soms zegt een beeld meer dan duizend woorden. Filmfragmenten zijn in dit

geval minder relevant omdat de Nederlandse film zich pas in de loop van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw begon te ontwikkelen.

4. Kranten

De krantenbank is de vierde collectie. In deze bank zijn de regionale kranten en stadsbladen opgenomen. Vaak is een groot deel gedigitaliseerd, zodat pagina's online raadpleegbaar zijn. Onderzoek naar de manier waarop verkiezingen werden besproken in de lokale kranten, wordt door de digitalisering stukken makkelijker gemaakt, omdat de kranten uit de periode van de verkiezingen gemakkelijk uit de grote hoeveelheid zoekresultaten gefilterd kunnen worden door bijvoorbeeld gericht te zoeken op jaartallen. Gepubliceerde uitslagen en verkiezingsaffiches zijn daardoor dus makkelijk vindbaar.

5. Kaarten en plattegronden

Een vijfde collectie kan bestaan uit kaarten en plattegronden van de gemeente door de jaren heen. Op dergelijke kaarten kan men bijvoorbeeld duidelijk zien hoe de gemeente zich ontwikkeld heeft. Waar liepen de stadsmuren en hoe ontwikkelde de stad zich na de val van deze verdedigingswerken?

6. Primaire bronnen

De zesde collectie is misschien wel de meest interessantste. Dit is namelijk het archiefmateriaal zelf. Deze zijn vindbaar via de archievenoverzichten en de inventarislijsten en de stukken kunnen aangevraagd worden bij de balie van het archief met de daartoe bestemde stuknummers. De categorie is ontzettend breed, aangezien de aangeleverde stukken, zoals eerder genoemd, allerlei vormen kennen.

Het verschil tussen een bibliotheek en een archief zit in het feit dat een bibliotheek doorgaans niet over de primaire stukken beschikt. Een archief doet dit wel en daarom is het van belang dat u het archief raadpleegt. Archieven beschikken over de echte stukken, de daadwerkelijke exemplaren zoals ze in de desbetreffende tijd uitgegeven zijn. Een ander verschil is dat archieven hun stukken niet uitlenen, omdat die stukken doorgaans uniek zijn. U kunt ze alleen inzien in het desbetreffende archief zelf.

Het gebruik maken van de faciliteiten, waartoe vaak een studiezaal behoort waarin aangevraagde stukken geraadpleegd kunnen worden, is gratis. Het maken van kopieën kost wel vaak een klein bedrag. In sommige gevallen is het aan te raden om van te voren contact op te nemen met het archief als er onduidelijkheid ontstaat over wat er wel en niet beschikbaar of raadpleegbaar is. Zij kunnen duidelijkheid verschaffen via de mail en daarnaast kunt u ook altijd telefonisch contact opnemen met de dienst.

Nijmegen rond de invoering van het algemeen kiesrecht

Nijmegen is een Nederlandse stad met een rijke geschiedenis, gelegen aan de Waal en dichtbij de Duitse grens. Het is de eerste vestiging die het stadsrecht wist te bemachtigen en dus de oudste stad van ons land. Tot ver in de negentiende eeuw was de stad een verdedigingswerk waar vanuit het Nederlandse leger het land kon beschermen tegen een eventuele oorlog met de Duitse landen.

Het einde van de negentiende eeuw bracht veel veranderingen voor de stad. Het socialisme schoot wortel in Nijmegen, wat veel sociale spanningen veroorzaakte in de verder overwegend katholieke Waalstad. Hoe ontstonden deze spanningen? Wat waren de gevolgen? En hoe werd dit vertaald in de gemeentelijke verkiezingsstrijd na de invoering van het algemeen kiesrecht? Is het verloop van deze verkiezing te vergelijken met de landelijke gang van zaken als men kijkt naar intensiteit?

Nijmegen in de negentiende eeuw

Nijmegen was halverwege de negentiende eeuw nauwelijks meer dan een verouderd militair centrum. De stad trok, dankzij de fraaie ligging aan het water, veel gepensioneerden aan. De stad kon teren op de uitgaven van deze gepensioneerden en op de uitgaven van de soldaten die er gestationeerd waren. Omliggende gemeenten en steden hadden deze inkomsten niet en moesten zich gaan richten op de ontwikkeling van de moderne industrie. 'Pensionopolis', een bijnaam die Nijmegen in deze tijd verkreeg, beschikte dus over een status waar omliggende steden jaloers op waren. De moderne industrie en de bijhorende nadelige gevolgen werden gezien als een plaag, en deze ellende bleef Nijmegen nu nog bespaard.³⁴ Nijmegen behield daardoor een prettige leefklimaat, wat nóg meer gepensioneerden trok.

Er was in Nijmegen echter ook simpelweg geen plaats voor grote fabrieken en een omvangrijke nijverheidssector. De stadsmuren, die verplicht in stand gehouden moesten worden in verband met de vestingstatus van de stad, hielden ontwikkeling van industrie tegen. Daarnaast was de bereikbaarheid van de stad slecht: er kwam pas laat een spoorwegverbinding en de Waal, die de stad wel met andere steden verbond, was als transportader minder belangrijk dan de Rijn.³⁵

Het gebrek aan ruimte begon op den duur een probleem te worden: de stad was berekend op 15.000 inwoners, maar in 1850 woonden er al 20.000 mensen. Dit aantal steeg verder tot 25.000 in 1880. Dit leverde een zorgwekkende situatie op. Er was weinig werkgelegenheid en geen ruimte om fatsoenlijk te kunnen leven. De open riolering en het gebrek aan sanitaire voorzieningen zorgden voor regelmatige uitbraken van ernstige ziektes, waaronder cholera, de ziekte die tussen 1816 en 1865 vijf keer vernietigend toesloeg.³⁶

De slechte leefomstandigheden in de stad zette een aantal Nijmegenaren aan om iets te veranderen aan de ellendige stadsmuren. Deze zouden moeten verdwijnen om ruimte te maken voor de inwoners van de stad en voor de ontwikkeling van een gezonde economie, een economie waarin Nijmegen niet enkel afhankelijk zou zijn van gepensioneerden en militairen. De ex-minister Van Bruggen en de Kamerleden Stieltjes en Heydendrijck maakten zich in Den Haag hard voor het opheffen van de vesting status. Hun pleidooi werd onverwacht ondersteund door gebeurtenissen in het buitenland.

---

³⁴ P.F. Maas, *Sociaal-Democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974) 104.

³⁵ Idem.

³⁶ Ibidem, 105.

De Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 toonde aan hoe achterhaald de middeleeuwse vestingen waren. De moderne artilleriedivisies die de oorlog in het voordeel van Pruisen wisten te beslechten, wisten delen van de stad Parijs vanaf een ruime afstand te vernietigen. Ook Den Haag zag maar al te goed in wat dit betekende. Stadsmuren waren niet meer in staat om een stad te beschermen.³⁷

De stad groeit

Op 11 maart 1874 werd de vestingwet aangenomen en dit betekende het einde van de vesting Nijmegen. De sloop van de muur startte pas op 26 januari 1876, omdat het lang duurde voordat er overeenstemming bereikt werd over de prijs die de stad aan het rijk moest betalen voor de grond. Na de sloop van de muren werd het oppervlak van de stad bijna zes keer zo groot door de aankoop van de omliggende gebieden. Besloeg het oppervlak van de stad eerst 54 hectare, nu groeide dit naar 299 hectare.

De afbraak van de vestingwerken vormde het startsein voor een enorme trek van het platteland naar Nijmegen. De vrijkomende ruimte zorgde voor een enorme groei van de bouwsector, en om te bouwen waren er arbeidskrachten nodig. Deze kwamen uit de omliggende gebieden. In 1900 woonden er 44.043 mensen in de stad, bijna 20.000 meer dan in 1880.³⁸

De late negentiende eeuw stond voor Nijmegen dus in het teken van het bouwen van een nieuwe stad. Bij het aanleggen van deze stad werd zowel rekening gehouden met het creëren van werkgelegenheid, als met het aantrekken van gepensioneerden. Zo kwamen er in Nijmegen naast een aantal fabrieken ook brede wegen, grote villa's en majestueuze parken. Het bekende Kronenburgerpark is een van deze parken.

---

³⁷ Ibidem, 106.

³⁸ J. Brabers (red.), *Nijmegen: Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* (Wormer 2005) 36.

Afbeelding van het Kronenburgerpark uit 1885, net nadat de bouw van het park afgerond was. In het midden staat de kruittoren, een voormalig onderdeel van de stadsmuur. Op de achtergrond is de spoorbrug zichtbaar die de stad verbond aan het spoorwegennetwerk.³⁹

Het aanleggen van een spoorwegverbinding verliep, net als de afbraak van de stadsmuur, opvallend traag. Op initiatief van enkele aanzienlijke burgers kwam het in 1865 tot een traject dat Nijmegen met de Duitse stad Kleef verbond. Pas 14 jaar later, in 1879, zou Nijmegen aan het Nederlandse spoorwegennetwerk verbonden worden. Dit duurde ook lang omdat er voor het realiseren van de verbinding bruggen over de Waal aangelegd moesten worden en het aanleggen van deze bruggen kostte veel geld. Dat de bruggen er toch echt moesten komen was het uiteindelijke laatgenomen besluit.⁴⁰ Nijmegen was daarmee de laatste stad van meer dan 20.000 inwoners die verbonden werd aan het netwerk. Het nabij gelegen Arnhem was al vanaf 1845 aangesloten.

Katholieke emancipatie in Nijmegen

Negentiende-eeuws Nijmegen bestond globaal uit drie bevolkingsgroepen. Ten eerste was er de voornamelijk uit protestanten bestaande elite die de dienst uitmaakte in de stad. Dit bevoorrechte deel van de Nijmeegse bevolking was klein maar machtig. De protestanten heersten al over de stad sinds de reformatie. Ze controleerden het politieke leven en hielden de katholieken, die in een verleden de teugels in handen hadden, scherp in de gaten.⁴¹

Onder deze toplaag bevond zich de overwegend katholieke middenstand die door de protestanten minachtend betiteld werd als de 'petite bourgeoisie' – de kleine burgerij. Deze groep was veruit in de meerderheid in de stad, maar politieke macht had ze niet. Het waren overwegend winkeleigenaren, ambachtslieden en handelaren. De meeste ambachtslieden waren werkzaam in de kleinschalige nijverheidssector.

Ten slotte waren er nog de paupers: de derde groep. Zij stonden onderaan de sociale ladder en leefden van wat ze van de in Nijmegen vaak katholieke liefdadigheidsinstellingen kregen. Zij vervulden de banen waarvoor je niet of nauwelijks geschoold hoefde te zijn, als ze al werk hadden. Ze leefden in ellendige omstandigheden in de Nijmeegse benedenstad.

Groeiende invloed van de katholieken op het stadsbestuur

In de loop van de negentiende eeuw ontstond er steeds meer katholiek verzet tegen de gevestigde protestantse orde. Zeker na 1848, toen de nieuwe grondwet religieuze vrijheid mogelijk maakte, raakte de katholieke emancipatie in een stroomversnelling. De herinvoering van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was daarvan een teken. Een andere belangrijke stap was de nieuwe gemeentewet van 1851. Deze nieuwe wet zorgde voor een (beperkte) democratisering van het gemeentelijke bestuur en een versterking van de positie van de gemeenteraad, die voortaan verkozen zou worden door de stemgerechtigden in de gemeente.⁴²

Deze wet leidde tot een eerste Nijmeegse katholieke kiesvereniging, 'Recht en Billijkheid voor Allen'. Deze vereniging stelde voornamelijk katholieke kandidaten verkiesbaar voor de

---

³⁹ De afbeelding is afkomstig uit de fotocollectie van het Regionaal Archief Nijmegen. Documentnummer: F56820

⁴⁰ http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/31_Onder_stoom! Geraadpleegd op 20 maart 2014.

⁴¹ Brabers, *Nijmegen*, 113.

⁴² L. Gruppelaar, *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen 1851-1919* (Nijmegen 1994). 108.

gemeenteraadsverkiezingen en men kan deze vereniging zien als een voorloper van de katholieke politieke partij die begin van de twintigste eeuw het daglicht zag.

De protestantse tegenhanger van deze kiesvereniging was 'Eensgezindheid'. Beide verenigingen selecteerden kandidaten die vervolgens gekozen konden worden door het kleine percentage van de mannelijke bevolking dat mocht gaan stemmen. 'Eensgezindheid' stelde voornamelijk protestanten verkiesbaar, wat betekende dat zij ook katholieken verkiesbaar stelden die het vaak eens waren met de te varen behouden koers waar Eensgezindheid voor stond. 'Recht en Billijkheid voor Allen' stelde voornamelijk katholieke kandidaten verkiesbaar (maar ook bij hen stonden er ook enkele protestanten op de lijst), en was radicaler.

Eensgezindheid domineerde de strijd. Dit kwam door het beperkte kiesrecht, waarin alleen de rijken mochten stemmen en de meerderheid daarvan was protestanten. Er kwamen wel katholieken in de raad, maar zij hielden zich niet bezig met de emancipatiestrijd die hun volksdeel voerde, omdat zij hun plaats te danken hadden aan de protestantse kiesvereniging.

Het is belangrijk om te beseffen dat beide groepen inzagen dat de Nijmeegse bevolking niet volledig katholiek of protestants was, en dat in de raad dus ook vertegenwoordigers van beide groepen zitting moesten hebben. Dit wederzijds begrip voor de situatie is toonaangevend voor de band tussen de twee religieuze groepen. Het was geen vijandige relatie, maar wel een competitieve. Beide verenigingen waren in staat om op een gegeven moment de raad te volledig te domineren, zij hebben dit beide alleen nooit gedaan om zo ongeregelheden en strijd tussen de groepen in de gemeente te voorkomen. Daar hadden zij immers beide geen baat bij.

Naarmate de negentiende eeuw verstreek, werd de invloed van de katholieken en Recht en Billijkheid voor Allen, dat in 1874 Recht voor Allen ging heten, langzaam groter. De eerste leden die verkiesbaar gesteld waren door Recht en Billijkheid voor Allen werden verkozen in 1863. In 1867 was er sprake van een kleine katholieke meerderheid in de raad. Tien van de negentien raadsleden waren katholiek. Een groot aantal van die katholieken werd verkiesbaar gesteld door Eensgezindheid. Zij werden dus gedoogd door de protestantse elite.

In 1910 hadden de katholieken met 18 van de 27 gemeenteraadsleden een aanzienlijke katholieke meerderheid behaald.⁴³ Recht voor Allen beschikte nagenoeg over een verkiezingsmonopolie en maar vijf raadszetels werden niet door deze vereniging gewonnen. De katholieken hadden dus de plaats van de protestantse elite over weten te nemen. Zij verwierven uiteindelijk een leidende rol in de gemeentepolitiek en bepaalden steeds meer hoe het te voeren beleid eruit zou zien.

Deze ontwikkeling is, zoals al aangestipt was, in lijn met de bevolkingscijfers. In 1840 al was 67,6% van de Nijmeegse bevolking katholiek, en dat aandeel steeg verder tot rond de 70%, terwijl het protestantse percentage in de periode tussen 1840 en 1920 begon bij 30,3% en daalde tot rond de 25%.⁴⁴ Omdat aan het einde van de negentiende eeuw het stemrecht steeds ruimer werd, mochten steeds meer leden van de katholieke middenstand gaan stemmen. Het is dus niet verwonderlijk dat de katholieken het gemeentebestuur geleidelijk aan overnamen.

---

⁴³ J. Buylinckx, *De gemeenteraad van Nijmegen 1851-1978* (Nijmegen 1978).

⁴⁴ Brabers, *Nijmegen*, 40.

Ontwikkeling van de katholieke 'zuil' in Nijmegen

De geleidelijke overname van het gemeentelijke bestuur door de katholieke elite stond niet op zichzelf, maar was ingebed in een brede emancipatiebeweging van het katholieke volksdeel in Nijmegen, die al vroeg in de negentiende eeuw aan ving. In 1843 kwam er een katholieke krant, het regionale dagblad De Batavier. De krant maakte zich sterk voor de katholieke emancipatie en verzette zich stevig tegen de protestants-liberale elite. Voor die tijd was de (protestantse) Nijmeegsche Courant de enige krant in Nijmegen. Deze werd gelezen door protestanten en katholieken, omdat een katholieke krant lange tijd ontbrak. De Nijmeegsche Courant was veel minder fel van toon, terwijl De Batavier vol stond met artikelen die de katholieke emancipatie propageerden.

De Batavier kwam in de problemen na een rechtszaak naar aanleiding van een artikel in het dagblad. In het artikel werden een aantal Tweede Kamerleden beschuldigd van meeneed, en dit ging de gemeentelijke autoriteiten te ver. Christiaan Verwayen, de oprichter en belangrijkste redacteur van het blad, werd veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf. Daarna trok hij in 1847 naar Amerika.⁴⁵ Het blad werd in 1848 weer opgepakt door de zwager van Verwayen, Simon Petrus Langedam, die het periodiek van een andere naam voorzag: De Gelderlander. Ook deze krant zette zich in voor de katholieke emancipatie, maar op een meer gematigde toon.⁴⁶ Vandaag de dag bestaat deze krant nog steeds, alleen heeft het zijn katholieke kleur nagenoeg verloren.

Er kwam in 1850 een katholiek ziekenhuis in de Houtstraat, het Canisiusziekenhuis, genoemd naar de Nijmeegse katholieke heilige Petrus Canisius. Daarnaast ontstonden er katholieke scholen voor jongens en meisjes, sociale fondsen en arbeidersverenigingen voor katholieke arbeiders. Ook begonnen de katholieken zich in deze periode bezig te houden met de verzorging van de armen en de hulpbehoevende inwoners van de stad. Er werd in 1898 zelfs een katholieke burgemeester aangesteld, Franciscus van Schaek Mathon. Kortom: de katholieken traden steeds meer uit het door de reformatie gecreëerde isolement en begonnen zich maatschappelijk te organiseren.

---

⁴⁵ Ibidem, 232-233.

⁴⁶ <https://servicemodule.efocus.nl/?pag=820> geraadpleegd op 13 maart 2014.

Foto uit 1911-1913 van het bezoek van B&W aan het Tramwachtlokaal; in het midden burgemeester Van Schaek Mathon.⁴⁷

In de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw ontplooidde zich dus een katholiek Nijmeegs leven en kwam er een katholiek politiek bolwerk aan de Waal tot stand. Het kroonstuk van de katholieke emancipatie in deze stad was de oprichting van de katholieke universiteit in 1923, de universiteit die tegenwoordig de Radboud Universiteit heet.⁴⁸

Het is wel belangrijk om op te merken dat de katholieken in Nijmegen geen homogene klasse vormden. Naast de katholieke middenstand waren er ook arme katholieken. Hun eigen omstandigheden verbeterden nauwelijks. Dit had te maken met de roomse visie dat er binnen de maatschappij verschillende standen bestonden die harmonieus naast elkaar zouden moeten bestaan. Verschillen tussen klassen en de daarbij horende standenmaatschappij waren door god geschapen met een reden en deze moesten in stand gehouden worden.

De katholieke kerk trachtte de groter wordende groep arbeiders aan zich te binden met behulp van katholieke organisaties. De organisaties zouden zich op een katholieke wijze inzetten voor de verbetering van de situatie van de katholieke arbeider. Een van deze organisaties was de instelling die de katholieke armenzorg mogelijk maakte. Door deze liefdadigheden, die een duidelijke katholieke signatuur bevatte, bleef het katholieke volksdeel een eenheid, bestaande uit leden uit verschillende standen. Aan het einde van de negentiende eeuw en aan het begin van de twintigste eeuw werd er echter aan deze eenheid getornd.

---

⁴⁷ De afbeelding is afkomstig uit de fotocollectie van het Regionaal Archief Nijmegen. Documentnummer: F65239

⁴⁸ D. Verhoeven (red.) *De canon van Nijmegen* (Nijmegen 2009) 115-117.

De opkomst van het socialisme in Nijmegen

Het socialisme kwam in Nijmegen laat op. Dit had te maken met diezelfde late industrialisatie. De kleinschalige nijverheid, die een groot deel van de bevolking aan een baan hielp, bood geen ruimte voor de ontwikkeling van het socialisme. Voor de opkomst van het socialisme was er ongelijkheid en ellende nodig. Die was er in Nijmegen, maar het bestaan van deze wantoestanden was niet of nauwelijks te wijten aan de fabriekseigenaren en het kapitalisme, waartegen het socialisme zich altijd verzette. De katholieke en protestantse overheersing vormde de oorzaak van de ellende. Arbeiders, die in het grootste deel van de gevallen tot een van de geloofsgroepen behoorden, konden zich moeilijk tegen hun eigen groep verzetten.⁴⁹ Zij raakten verstrikt in twee identiteiten.

De Nijmeegse katholieken waren zich zeer bewust van de lange strijd die zij hadden moeten voeren om de stad te mogen besturen. Deze strijd tegen de protestantse elite zorgde voor een sterk wij-gevoel onder de katholieke bevolking van Nijmegen. De socialisten konden hier moeilijk invloed op uitoefenen. Dit werd enkel nog lastiger nadat de katholieken begonnen te waarschuwen voor het rode gevaar. Het demoniseren van de socialisten door de katholieken zorgde ervoor dat een socialistische opkomst in Nijmegen uiterst moeizaam verliep.

Ook was er sprake van een tweedeling binnen het socialisme, aangezien er aan het einde van de negentiende eeuw niet één maar twee socialistische partijen in Nijmegen waren, namelijk de Sociaal Democratische Bond (SDB) en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De SDB van Domela Nieuwenhuis kreeg in 1888 ook in de Waalstad een eigen afdeling, die vervolgens nog twee jaar een kwijnend bestaan zou leiden. Pas in 1890, toen de socialistische Berend Bijmholt de bond in Nijmegen nieuw leven in blies, nam het aantal socialistische activiteiten toe.

In 1898 kwam er ook een afdeling van de SDAP, die voorzichtig van zich liet horen. De partij ontwikkelde zich los van de SDB en leden van de SDAP werden door de SDB gezien als verraders van de anarchistische zaak. Dit veroorzaakte een gespannen relatie tussen de twee en zorgde voor onduidelijkheid voor de arbeiders, wat een breed gedragen opkomst van één socialisme in de weg stond.⁵⁰

De omstandigheden die de opkomst van het socialisme mogelijk maakten, werden in de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw toch steeds gunstiger. Er kwamen steeds meer immigranten in de bruisende stad wonen. Deze ontheemde arbeiders zagen heil in het socialisme en in de socialistische vakorganisaties, aangezien deze instellingen zich inzetten voor deze groep niet-gelovigen. De aanhangers van het socialisme waren daarnaast ook een stuk feller dan de katholieken. De ontkerkelijkheid nam toe en veel katholieke arbeiders namen niet eens de moeite om op de eigen katholieke partij te stemmen.⁵¹ De motieven hierachter zijn lastig te doorgronden, maar het zal te maken hebben gehad met een zekere gemakzucht. De katholieken hadden de gemeenten toch al zo lang bestuurd, wie zou deze dominantie in hemelsnaam kunnen bestrijden?

---

⁴⁹ Brabers, *Nijmegen*, 259.

⁵⁰ P.F. Maas, 'De opkomst van de Sociaal-democratie te Nijmegen', in: *Spiegel Historiae* 15 (1980) nr. 3, 130-136.

⁵¹ Brabers, *Nijmegen*, 511.

De eerste raadszetel

Pas in 1906 kregen de socialisten echt voet aan de grond met de oprichting van een eigen vakbeweging, de Nijmeegse Bestuurders Bond (NBB). Deze bond werkte plaatselijk samen met de besturen van verschillende sociale bonden en vakorganisaties om zo het geheel te coördineren. De SDAP werkte nauw samen met deze groep, een slimme zet, aangezien het aantal niet-katholieke vakorganisaties steeds meer toenam. Dit zorgde ervoor dat de SDAP machtiger was dan het ledenaantal suggereerde. In 1909 had de SDAP in Nijmegen namelijk maar 50 leden. Dit waren voornamelijk de geschoolde en beter betaalde arbeiders. Het aantal groeide gestaag en in 1917 waren het er 122.⁵²

In 1910 ontstond er een politieke strijd in Nijmegen die de gemoederen nog enkele decennia bezig zou gaan houden. Rooms kwam tegenover het nieuwe rood te staan en de confrontatie tussen de twee groepen ging de verkiezingen beheersen. In 1910 stelden de socialisten namelijk voor het eerst een kandidaat beschikbaar. Er moest gestemd worden over een vrijgekomen raadszetel, behorende tot een van de arbeidersdistricten van de stad. De eigen voorzitter, J. Westerhof stelde zichzelf verkiesbaar, maar hij legde het af tegen de andere kandidaten.

In 1911 was het weer tijd voor verkiezingen en de SDAP stelde ditmaal in elk Nijmeegse district een socialistische kandidaat beschikbaar. De SDAP behaalde 30 procent van de stemmen, maar bemachtigde (vanwege het districtenstelsel) toch geen enkele zetel. Dit hoge percentage laat echter wel duidelijk zien dat niet alle katholieken ook echt katholiek stemden. De sociaaldemocraten werden alsmaar sterker en de katholieken zagen dit lijdzaam aan. In 1913 kwam het weer net niet tot het behalen van een raadszetel.

G.A. Corduwener in 1936.⁵³

---

⁵² Ibidem, 136.

⁵³ Een foto van G.A. Corduwener uit 1936. De foto is afkomstig uit de fotocollectie van het Regionaal Archief Nijmegen. Documentnummer: F35176

Vier jaar later, in 1917, was het wel zo ver. Het eerste socialistische raadslid, de uit Arnhem afkomstige stukadoor G.A. Corduwener verkreeg een zetel in de gemeenteraad. Hij wist in een district zijn liberale tegenkandidaat L. Eysten in de tweede stemronde met een verschil van 17 stemmen te verslaan, zelfs nadat Recht voor Allen nadrukkelijk uitgesproken had Eysten te steunen.⁵⁴ De verrassende overwinning was deels te wijten aan de eerder genoemde katholieke onverschilligheid en de daaruit voortkomende lage katholieke opkomst bij de stembus, feiten waarover de katholieke elite zich ontzettend over op kon winden.⁵⁵ De SDAP wist dus eindelijk een plaats in het politieke stelsel te bemachtigen en daarbij zou het niet bij blijven.

In de aanloop naar deze verkiezingen stond er een duidelijke kwestie centraal, die onenigheid binnen de katholieke gelederen veroorzaakte. Het debat dat gevoerd werd ging voornamelijk over het wel of niet aanleggen van een brug over de Waal. De katholieke politiek raakte verdeeld in voor- en tegenstanders van de komst van een nieuwe brug, een project dat erg zou drukken op de gemeentelijke begroting. De brug kwam pas een paar decennia later, maar de discussie liet duidelijk zien dat er in de gemeenteraad niet altijd eensgezindheid heerste. De kerk bepaalde de gemeentelijke standpunten niet altijd en bij sommige kwesties heerste er dus onenigheid. Waarschijnlijk was dit ook een van de oorzaken van de lage opkomst onder de katholieke bevolking en een stijgend aantal stemmen voor het socialisme. Men zag in dat de (katholieke) politiek niet daadkrachtig was.⁵⁶

‘Wij vertrouwen jullie gewoon niet meer’

Vóór de invoering van het algemeen kiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging beschikten de katholieken al over de macht in de stad, een macht die de katholieken landelijk in de Tweede Kamer pas in mindere mate na de invoering wisten te verkrijgen. Tijdens de verkiezingen van 1917, die nog voor de invoering van het algemeen kiesrecht voor mannen gehouden werden, was het katholieke machtsmonopolie in Nijmegen stevig verankerd. De invoering van het algemeen kiesrecht maakte deze machtsbasis juist minder stabiel.⁵⁷

De socialistische factie werd sterker en de katholieke reactie op deze ontwikkeling werd alsmaar feller. De twee stromingen die op landelijk niveau de meeste zetels in de Tweede Kamer wisten te behalen, raakten in de Waalstad in een strijd verwickeld om de raadszetels, een strijd die ernstig verhit raakte door de revolutiepoging van Troelstra en de ellende die ontstond door de Eerste Wereldoorlog.

Troelstra, de toenmalige landelijke leider van de SDAP, zag dat de omstandigheden waarin de arbeiders in Nederland verkeerden alsmaar slechter werden. Dit kwam mede door de Eerste Wereldoorlog, die ervoor zorgde dat er ook in het neutrale Nederland schaarste heerste. Het hierdoor noodgedwongen invoeren van een distributiestelsel en de forse prijsstijgingen leidden in Nijmegen en in andere steden in het land tot grote onvrede, vooral onder de arme bevolking die nu immers niets meer kopen kon.⁵⁸

---

⁵⁴ Onbekend, ‘Nijmeegsch Nieuws’, *De Gelderlander*, 14 juni 1917, 3.

⁵⁵ <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/corduwener> geraadpleegd op 26 maart 2014.

⁵⁶ Brabers, *Nijmegen*, 511-514.

⁵⁷ Ibidem, 514.

⁵⁸ Maas, *Sociaal-Democratische gemeentepolitiek*, 220.

Het uitbreken van de Russische revolutie bewoog Troelstra op 11 november 1918 uiteindelijk tot het uitroepen van een soortgelijke revolutie in Nederland, een omwenteling waarin de arbeidersklasse de macht over zou nemen van de regerende confessionele klassen. De poging faalde en van een revolutie kwam niets terecht. Wel zette deze mislukte poging de relatie tussen de confessionelen en de socialisten op scherp - zeker in Nijmegen, waar beide facties elkaar al voor de revolutiepoging bestreden.⁵⁹

Wat op de revolutiepoging volgde was een overspannen katholieke reactie op alles wat er maar enigszins rood uitzag. Deze reactie werd mede gevoed door de socialistische intrede in de Tweede Kamer in 1918. Zij wisten in de zomer van dat jaar, mede door het algemeen mannenkiesrecht 22 zetels te behalen. *'Medezusters, een kleine minderheid wil de overhand zien te krijgen, de rode vaan wil men hijschen; het geweld, de onderdrukking, wil men inluiden. Het rechtse christelijke ministerie vergroot onze boterham, Troelsta-Wijnkoop¹ wil ons weer de ellende indrijven. Zullen wij, de meerderheid met alle ordelievende de overgrote meerderheid ons, als een kudde weerloos vee laten afmaken door de anarchie! Neen, duizendmaal neen!* Te wapen met de wapenen der vrouw! Wij willen en zullen onze mannen, onze broeders en zonen wijzen op hun plicht, op hun belang, op een toekomst eerder de rooden, die verbliftende vijanden van orde en recht zijn. Wij zullen ze aansturen tot een strijd, die niet vuile, onwrikbare grondeven moet gevochten worden ten den langverwachten van ons of te weest, om het recht te doen aangevoeren, een strijd voor orde en vermaan, voor God en Vaderland. Wij zullen allen op eenen post zijn, meermal de gesternde vrouw en moeder naast den man, als de Katholieke vrouw in gemeente- en staatsdienst.

Daarom te wapen!
Achter onze mannen, naast onze mannen.

Katholieke vrouwen van Nijmegen en gij allen, andersdenkende vrouwen, die voelt voor recht en voor uw ware belangen, komt allen Zondagmiddag a.s. om half drie uur in de groote zaal van „De Vereeniging”, om te hooren spreken

PATER KOOLEN O.P.
over DEN PLICHT DER VROUW IN DEZEN TIJD

Een klein, minderheids vrouwen van Nijmegen, op het met een de liederen, bij geboden van het dringende oproep het overig leeren, dat het haar schied, om de aanvoer van koninkrijken wordt steunen, als het staatsrecht eenen tijdige. Deze wapenen, (ongep. overgrooten) en geproportioneerde eiken van dagen tot den behoudt brengt, als Nijmegen afleiden, het het schied, om de afleiden van dien.

Als het met de wapenen, giet en den afleiden in

Te wapen! Zondag allen op naar „DE VEREENIGING”.

RECHTE KATHOLIEKE VROUWEN VAN NIJMEGEN

⁵⁹ [http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Nijmegen en de revolutie van 1918](http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Nijmegen_en_de_revolutie_van_1918) geraadpleegd op 29 april 2014.

‘Mannen, het vaderland is in gevaar’, kopt een ander affiche uit die tijd. De boodschap op het plakkaat was simpel: voorkom de revolutie door je aan te sluiten bij de burgerwacht. Deze eenheid met een militair karakter zou zich tegen het rode gevaar verzetten als het zover mocht komen. De burgerwacht kwam tot stand op katholiek initiatief, ter verdediging van de stad tegen revolutionaire oproeren en zette de relatie tussen de socialisten en de katholieken verder op scherp. De stad werd volgeplakt met dergelijke antisocialistische boodschappen.

Het verzet tegen het socialisme gaf de katholieken meer kracht en het duwde de socialisten in een politiek isolement.⁶⁰ Een teken van deze verhouding was het gegeven dat de burgerwacht, een drukkende post op de begroting, aldus Corduwener, nog een geruime tijd na de revolutiepoging bleef bestaan. Zelfs tijdens de begrotingsbehandeling van 1923 was het vertrouwen nog niet terug gewonnen, wat bleek uit de reactie van het katholieke raadslid Uijen. ‘Wij vertrouwen jullie gewoon niet meer’, was zijn argument voor de instandhouding van de burgerwacht, een typerend voorbeeld voor de verziekte verhouding tussen rooms en rood in Nijmegen.

De verkiezingen en het algemeen kiesrecht

Op 22 mei 1919 kon de Nijmeegse mannelijke bevolking opnieuw naar de stembus in de door de revolutiepoging gepolariseerde stad. De katholieken behaalden weer een meerderheid in de raad. 52,4% van de stemmen was uitgebracht op katholieke kandidaten, wat betekende dat de katholieken 16 van de 31 zetels kregen. De socialisten stegen van 1 naar 8 zetels. Corduwener nam weer zitting in de raad, ditmaal met zeven metgezellen. In dit licht kan de katholieke winst als een verlies gezien worden, helemaal omdat 70 procent van de Nijmeegse bevolking katholiek was. Een aantal zetels gingen in deze verkiezingen naar verschillende kleinere partijen waaronder de Communistische partij Holland (CPH) en de Economische Bond. Wat dat betreft was deze verkiezing vergelijkbaar met de Tweede Kamerverkiezingen in 1918, waarbij ook kleinere partijen zetels wisten te behalen.⁶¹

Bij de verkiezingen van 1923 mocht de Nijmeegse bevolking weer stemmen. De katholieke elite bleef campagne voeren via de Gelderlander, waarin het katholieke volk van Nijmegen opgeroepen werd om vooral te stemmen op katholieken. De onverschillige houding van deze groep was namelijk, aldus

⁶⁰ Beide affiches zijn afkomstig uit 1918 en behoren tot de affichecollectie Regionaal Archief Nijmegen.

⁶¹ Brabers, *Nijmegen*, 516.

de katholieke, de reden achter de socialistische winst die bij de vorige verkiezingen gehaald werd. Het oproepen van stemmers was nu belangrijker dan ooit, omdat het ingevoerde algemeen vrouwenkiesrecht het aantal kiesgerechtigden verdubbelde.

De verkiezingen van 1923 hielden de machtsbalans die bij de vorige verkiezingen was ontstaan, in stand. De katholieken werden de grootste partij en kregen vijf procent meer stemmen dan bij de vorige verkiezingen. Dit ging niet ten koste van de socialisten, maar van de kleinere partijen die bij deze gemeenteraadsverkiezingen van het toneel verdwenen. De socialisten behielden hun 8 raadszetels. De socialistische opmars was dus een halt toegeroepen, tenminste - zo zagen de katholieken dat. De stem van de vrouw veranderde de machtsbalans niet: vrouwen stemden niet wezenlijk anders dan mannen.⁶²

In 1923 won de in Nijmegen kleine liberale partijcombinatie de VDB/Vrijheidsbond-combinatie vier raadszetels. Een van deze zetels werd veroverd door een vrouw. G.C. André de la Porte werd daarmee de eerste vrouw in de Nijmeegse gemeenteraad.⁶³ De liberalen kregen de beschikking over de vierde wethouderszetel. Er waren er maar vier te vergeven en drie daarvan gingen naar de katholieken zelf. De socialisten hadden in eerste instantie recht op deze zetel, alleen kregen ze deze niet, mede door het toedoen van de katholieken. Dit is weer een typisch voorbeeld van hoe de twee facties met elkaar omgingen. De vriendschappelijk getinte concurrentie tussen de katholieken en de protestanten die we uit de hier voorafgaande eeuw kennen was vervangen door een vijandige verhouding tussen rooms en rood.⁶⁴

Nadat de wethouderambt aan hun neus voorbij was gegaan, pasten de socialisten hun houding aan. Zij besloten zich constructiever op te stellen, om zo wel kans te maken op echte invloed op het stadsbestuur. Deze verandering van oppositioneel naar constructief was ook landelijk zichtbaar: de SDAP raakte ervan overtuigd dat regeringsdeelname noodzakelijk was voor het doorvoeren van sociale wetgeving om zo de achterban te kunnen ondersteunen.

De invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en de invoering van het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht opende de poorten voor meer socialistische invloeden binnen de gemeenteraad. Dit vertaalde zich direct in acht socialistische raadszetels. Er kwam een eind aan het verkiezingsmonopolie dat de katholieken geruime tijd gehad hadden.

Toch zorgde de invoering van het algemeen kiesrecht in Nijmegen niet voor een duidelijke breuk zoals die in de landelijke politiek wel zichtbaar was. Het aantal socialisten nam toe, maar er kwam geen direct einde aan de katholieke overheersing. Landelijk kwam er wel een einde aan de liberale overheersing. De liberale partijen verloren bij de landelijke verkiezingen in 1918 een groot aantal zetels.

Conclusie

De afbraak van de stadsmuren en het aanleggen van een verbinding met de rest van de stad maakten de weg vrij voor de economische ontwikkeling van Nijmegen. Tegelijkertijd bood de geleidelijke uitbreiding van het stemrecht de katholieken in Nijmegen de gelegenheid om zich te emanciperen en

---

⁶² http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Sociaal-Democratische_Arbeiderspartij geraadpleegd op 31 maart 2014.

⁶³ Brabers, *Nijmegen*, 520.

⁶⁴ Maas, *Sociaal-Democratische gemeentepolitiek*, 233.

uiteindelijke zelfs de macht over te nemen van de protestanten. Vanaf het begin van de twintigste eeuw bestuurdde de katholieke middenstand de stad, maar die middenstand vergat dat er ook een katholieke onderlaag was die het minder goed had onder het gevoerde katholieke bewind. Deze armere klasse, die almaar groter werd door de migratiestromen uit andere gebieden, bleek vatbaar te zijn voor het socialisme. Dit verschafte het socialisme een voedingsbodemp in Nijmegen. Het socialisme ontwikkelde zich vrij laat, met behulp van niet-katholieke arbeidsorganisaties. De SDAP wist in 1917 de socialistische Corduener in de raad te krijgen.

De katholieken, die samen met de protestanten een halve eeuw in een machtsstrijd verwickeld waren geweest, kregen in de eerste helft van de twintigste eeuw te maken met het socialisme, de politieke stroming die een geduchte tegenstander zou blijken te zijn. De gespannen verhouding tussen de twee facties kwam op scherp te staan nadat Troelstra in het najaar van 1918 de revolutie uitriep. De ontstane spanningen zouden de gemeenteraadsverkiezingen en de verkiezingscampagnes nog decennialang beheersen. Pas in 1927 kregen de socialisten enige bestuursverantwoordelijkheid toebedeeld. Zij mochten in dat jaar een wethouder aanstellen, Corduener zou deze baan op zich nemen.⁶⁵

Al met al kan men stellen dat de Nijmeegse gemeenteraadsverkiezing in 1919 vergelijkbaar was met de landelijke Tweede Kamerverkiezing in 1918. De socialisten kwamen in grotere getale de vertegenwoordigende organen binnen. Ook werd de poort geopend voor kleinere partijen. Een verschil is zichtbaar als men kijkt naar de rol van de katholieken. Die beschikten in de gemeente al tijden over een groot aantal raadszetels. Landelijk verkregen zij deze pas na de invoering van het kiesrecht. Het algemeen vrouwenkiesrecht zorgde niet voor verandering van de in Nijmegen ontstane verhoudingen. De Nijmeegse vrouwen bleken in 1923 niet anders te stemmen dan de mannen.

---

⁶⁵ <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/corduener> geraadpleegd op 28 april 2014.

*Elisabeth Koeten-Ooms. De foto is gemaakt in 1924, toen ze dus al een aantal jaren in de raad zat.*⁶⁶

Elisabeth Koeten-Ooms (1888-1968), De eerste vrouw in de Schiedamse gemeenteraad.

Ze hoorde Suze Groeneweg spreken in Rotterdam, in de Gedempte Slaak om precies te zijn.⁶⁷ In het gebouw, dat toen eigendom was van de SDAP in Rotterdam, spraken regelmatig prominente socialisten hun achterban toe. Ook Groeneweg stond daar geregeld haar publiek te woord. Het toen nog toekomstige eerste vrouwelijke kamerlid zou daar met haar aangeboren spreektalent ontzettend veel invloed moeten hebben gehad op gelijkgestemde mannen en vooral ook vrouwen die hun ellendige leven zat waren, die iets aan deze situatie wilden veranderen.⁶⁸

En ellendig was haar leven zeker. Ze was als dienstmeisje werkzaam voor een dominee en zijn gezin in Schiedam. Respectvolle omgangsnormen waren ver te zoeken en ze werd door het gezin als sloof behandeld. Typerend was het gegeven dat als het gezin vis at, zij de koppen van de vissen met de andere dienstmeisjes moest delen.⁶⁹ Net zo typerend was haar reactie hierop. Zij ging verhaal halen bij de visverkoper en vertelde hem dat hij de bodes ook wat vis moest geven. Anders zou ze ervoor zorgen dat zijn vis afgekeurd werd.⁷⁰ Dit laat zien dat de toen nog jonge maar desondanks felle Elisabeth niet verlegen was en toen al in staat was om voor zichzelf en de anderen op te komen, een vaardigheid die later nog goed van pas zou komen. Ze is in dit gezin socialiste geworden.⁷¹

---

⁶⁶ http://www.schiedam.nl/Docs/gemeente/archief/actueel/nieuwarchief/2013/2013_wk38.pdf geraadpleegd op 22 april 2014.

⁶⁷ H. Noordegraaf, 'Mevrouw Koeten-Ooms, het eerste Vrouwelijke gemeenteraadslid van Schiedam. Een korte levensschets', *Scyedam*, 2, 1996, 80.

⁶⁸ <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/groeneweg> geraadpleegd op 14 april 2014.

⁶⁹ Noordegraaf, 'Mevrouw Koeten-Ooms', 80.

⁷⁰ Idem.

⁷¹ Idem.

Het werk weigeren was onacceptabel. Er was in de eerste plaats niet veel werk te vinden en ze kwam uit een orthodox hervormd gezin, wat betekende dat werken voor een dominee als een soort privilege, een eer gezien kon worden. Het weigeren van of het stoppen met deze baan zou tot opschudding gezorgd hebben, vooral ook bij haar eigen familie. Ze bevond zich dus in een verschrikkelijke situatie en er was nog geen uitweg.

Dit afschuwelijke bestaan moeten de verhalen in de Gedempte Slaak over betere tijden aantrekkelijk hebben gemaakt voor Elisabeth Ooms. Lid worden van de SDAP om in dat verband te strijden voor een betere wereld was dan dus ook niet anders dan een logische stap. Uiteindelijk zouden haar inspanningen voor deze partij leiden tot het verkrijgen van een raadszetel in de Schiedamse gemeenteraad. Door het winnen van deze zetel werd zij het eerste vrouwelijke raadslid in die stad.

Wie was Elisabeth Ooms? Hoe wist zij een raadszetel te bemachtigen? Wat moest er anders en beter in haar stad Schiedam? Dit zijn vragen die beantwoord zullen gaan worden in dit onderzoek naar Schiedamse eerste vrouwelijke raadslid.

Schiedam in de negentiende eeuw

Schiedam is een Nederlandse stad in het zuiden van de provincie Zuid-Holland. De stad ligt tussen Rotterdam en Vlaardingen, aan de Schiedamse Schie en tegenwoordig ook de Nieuwe Maas. De stad is rond 1230 ontstaan en kreeg in 1275 stadsrechten. In de achttiende eeuw beleefde Schiedam een bloeiperiode, omdat de jenever die geproduceerd werd in Schiedam over de hele wereld geëxporteerd werd. De eerste Schiedamse branderij, waar de moutwijn, het hoofdbestandsdeel van de jenever werd gebrand, stamde uit 1594.⁷²

De stad bleef vasthouden aan deze bedrijfstak. Logisch, aangezien de internationale naamsbekendheid van de uit Schiedam afkomstige alcoholische drank en de productie van deze drank grote economische voorspoed bood. De hoeveelheid geld dat de stad verdiende aan de export en de productie van de jenever was gigantisch en de branders, de eigenaren van de branderijen, leefden in ongekennde weelde.

Twintig procent van de beroepsbevolking werkten in 1850 direct in de branderijen. Het overgrote deel van de overige beroepsbevolking hield zich bezig met neventaken die afhankelijk waren van de branderijen. Denk hierbij aan het transport, het vervaardigen van flessen en tonnen, het onderhouden van schepen waarop de drank geëxporteerd kon worden en al dat soort zaken.⁷³ De stad stond dus nagenoeg volledig in dienst van de productie en export van drank. De komst van nieuwe bedrijven werd in ieder geval niet gestimuleerd en alle aandacht van het stadsbestuur zelf ging uit naar de branderijen.⁷⁴ Dit hing nauw samen met het feit dat de meest aanzienlijke branders vaak deelname aan het gemeentebestuur.

Bij de productie van de moutwijn draaide de destillatieketels in deze branderijen op volle toeren en daarbij kwam veel rook vrij. In 1881 stonden er 392 branderijen in de stad, die elk op hun beurt, naast moutwijn, roet en rook produceerden. Deze rook omhelsden de stad en gaf daarmee de stad

---

⁷² H. Schmitz, *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw: een onderzoek naar enige aspecten van de economische en sociale geschiedenis van de stad in de jaren 1850-1890* (Schiedam 1962) 11.

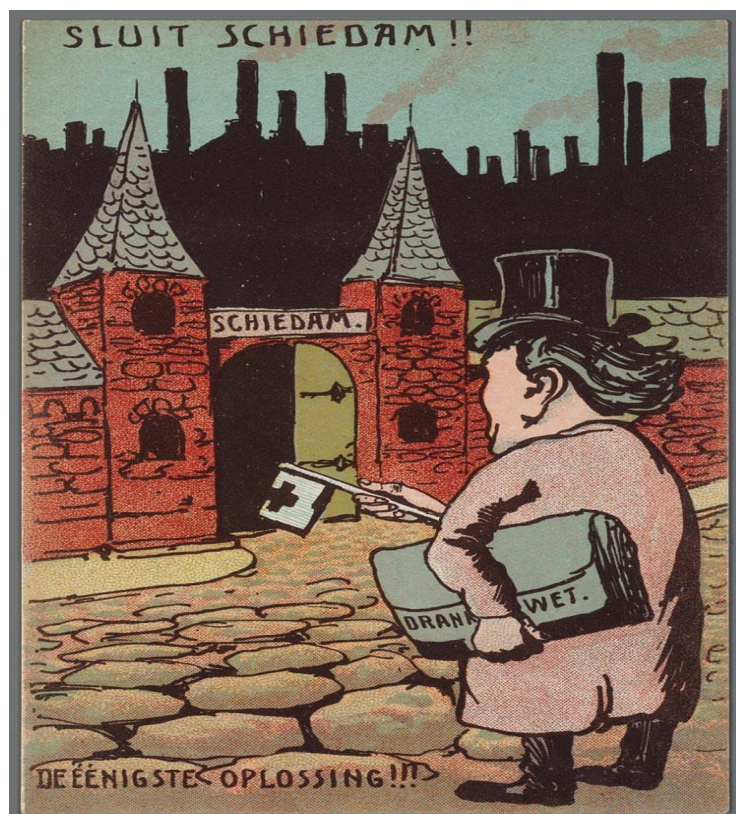
⁷³ J. Jansen, '400 jaar jenever' in: *Ach lieve tijd: Schiedam* (Zwolle 2001-2002) 17.

⁷⁴ C.M. Stöver, *Schiedam onder invloed: De invloed van de branderijen op de economische ontwikkeling van de stad Schiedam in de periode 1850-1914* (Rotterdam 1991) 97.

een vies en roetachtig aanzicht. Dit gaf de stad de bijnaam 'Zwart Nazareth'. Over de vraag waar het Nazareth in de bijnaam vandaan kwam is tot op de dag van vandaag geen duidelijkheid.⁷⁵

De stad lag er ellendig bij en deze verschrikking vormde een inspiratiebron voor meerdere auteurs. De predikant en tevens dichter François Haverschmidt schreef in 1880 dat er een *'onafboenbare roetkorst aan de gevels kleefde, een eeuwige steenkolennevel over de stad hing'* en dat *'zure spoelingsdampen, mestossenstal en beschadigde gerst een ondragelijke stank veroorzaakte, terwijl de oevers van de Schie bezaaid waren met 'afval en krenge met kurken en dode katten'*.⁷⁶ Ook de bekende Nederlandse schrijver Ferdinand Bordewijk beschreef de negentiende-eeuwse stad in zijn novelle *Verbrande Erven* uit 1944. *'Des zomers lag zij te midden van het sappigst Hollands weideland te braken als een zwarte vulkaan.'*

Al met al was het een verschrikkelijke plek om te zijn. Het was er vies, het stonk, ziekten tierden welig en bovenal maakte alcoholisme alle initiatieven tot verbetering van de omstandigheden kapot. De stad kampte met een gigantisch alcoholprobleem. Veel van de in de branderij werkzame lieden kregen vrij toegang tot de geproduceerde waren, mits dit niet ten kosten ging van de productiviteit. Arbeiders waren georganiseerd in de broederschap van het alcoholisme en waren voor weinig anders te porren.⁷⁷

De stad veroorzaakte niet alleen in Schiedam zelf een alcoholprobleem. Door heel Nederland werd de Schiedamse jenever gedronken en dit veroorzaakte dus ook overal misstanden, zoveel problemen zelfs, dat men ooit gepleit heeft voor het afsluiten van de gehele stad. Op de spotprent is te zien hoe

⁷⁵ http://www.schiedam.nl/schiedam.net?id=112000#tocBK_152 geraadpleegd op 1 april 2014.

⁷⁶ Jansen '400 jaar jenever' 46.

⁷⁷ J.J. van der Horst, *Geen ideaalmensen: de Schiedamse SDAP tot 1917* (Schiedam 1984) 6.

Abraham Kuyper Schiedam sluit om zo het alcoholisme in de maatschappij aan te pakken. De drankwet, die de alcoholbestrijder in zijn handen heeft, legde de verkoop al aan banden en het vergrendelen van stad was een ironische tweede stap in zijn strijd voor een nuchter Nederland.⁷⁸

Het einde van de jeneverindustrie?

Technologische ontwikkelingen op het gebied van de drankproductie zorgde ervoor dat de moutwijn vervangen kon worden door iets goedkopers, namelijk melasse, een uit suiker afkomstig product dat ook gebruikt kon worden als hoofdbestandsdeel van jenever. Melasse zorgde voor betere alcohol en was goedkoper om te produceren. De jonge jenever, die door de nieuwe productiemethode zijn oorsprong vond, ruïneerde de vele branderijen die de stad rijk was, branderijen die enkel oude jenever konden produceren.⁷⁹ Deze waren immers niet voorbereid op de komst van deze concurrerende en goedkopere productiemethode en bleven op de ouderwetse manier moutwijn produceren. De prijs van deze moutwijn bleef dalen en de opbrengsten werden alsmaar lager aan het eind van de negentiende eeuw.

De daaruit voortkomende economische malaise was grotendeels te wijten aan de eigenaren van de branderijen zelf. De branders waren door de economische voorspoed uit eerdere periodes van grote invloed op de economie en de besluitvorming van de stad. Zij hadden nauwelijks de moeite genomen om de branderijen en de stedelijke economie te moderniseren. Daarnaast slaagden ze er niet in om onderling samen te werken en prijsafspraken te maken. Het Schiedamse kleinbedrijf had zich niet aangepast aan de veranderende omstandigheden en de afhankelijke stad raakte dus in een periode van economisch verval, werkeloosheid en grote sociale ellende.⁸⁰

De eenzijdige productie creëerde een prangende vraag naar meer bedrijvigheid, die er uiteindelijk ook kwam. De gemeente verkocht in 1901, onder voor de gemeente ongunstige omstandigheden, grote lappen grond gelegen aan de Maas aan het uit 's-Hertogenbosch afkomstige Gusto, een bedrijf dat zich specialiseerde in het bouwen van machines en schepen.⁸¹ Met de succesvolle productie van voornamelijk schepen maakte zij een einde aan het feit dat de stad in het teken stond van de productie van enkel moutwijn en dit werd dus ook gezien als een keerpunt in de economische ontwikkeling van de stad.⁸² Er volgden naast scheepswerven, waaronder Wilton Fijenoord en de Nieuwe Waterweg, ook metaal bewerkende bedrijven.⁸³ Al spoedig kwijnden de branderijen weg en werd Schiedam een industriestad. In 1924 was de helft van de Schiedamse beroepsbevolking werkzaam in de scheepsbouw.⁸⁴ Schiedam was dus op weg de eerder gemaakte fout te herhalen. Zij zou namelijk opnieuw afhankelijk worden van een bepaalde industrie.

In Schiedam waren de arbeidsomstandigheden slecht bij zowel de oude branderijen als de moderne opkomende industrie. Werknemers moesten lang werken en zware werkzaamheden verrichten voor

---

⁷⁸ BG A26/57 (prentbriefkaart), De Nederlandse arbeidersbeweging tot 1918, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

⁷⁹ Van der Horst, *Geen ideaal mensen*, 5.

⁸⁰ B. Kedde, *De opkomst van de arbeidersvereniging in Schiedam* (Schiedam 1956).

⁸¹ H. van der Sloot, *Wilton-Fijenoord* (Rotterdam 1995) 52.

⁸² Stöver, *Schiedam onder invloed*, 98.

⁸³ B. Wilton, 'De ontwikkeling van de Scheepsbouw in Schiedam' in: *Schiedam: de geschiedenis van onze stad* (Schiedam 1980) 90.

⁸⁴ Stöver, *Schiedam onder invloed*, 86.

een laag loon.⁸⁵ Werkeloosheid lag altijd op de loer en de hygiënische omstandigheden in de slecht gebouwde en niet onderhouden stadswijken waren, zoals eerder beschreven, verschrikkelijk. In de moderne industrie was er alleen geen ruimte meer voor een glaasje jenever, hetgeen de arbeiders minder hoeft te verlammen. Alcohol was minder vrij beschikbaar en de invloed van de branders in de gemeentelijke politiek nam af. Dit maakte de weg vrij voor nieuwe politieke krachten.

Zo kwam het ook in Schiedam tot de ontwikkeling van een socialistische beweging die het opnam voor deze werknemers. Waar het kapitalisme in die tijd zijn gang kon gaan en de industrie het leven van de arbeiders ging bepalen, ontstond nagenoeg altijd een tegenbeweging en in Schiedam ontkiemde het socialisme, dat zich opwierp als oppositie.

Dit ontkiemen verliep langzaam. De Schiedamse socialisten vormde in het begin een kleine groep aan de rand van de samenleving. De oprichters waren in eerste instantie liberaal, alleen konden zij zich niet meer vinden in het programma van de liberale kiesvereniging, die niet hervormingsgezind werd geacht en dus niet van plan was het ellendige leven van de arbeiders te verlichten. Met vallen en opstaan en tegen de verdrukking in organiseerden zij zich en trachtten zij een eigen sociaaldemocratische beweging op te zetten. De verdrukking werd vooral georganiseerd door de confessionelen die de stad al jaren bestuurden samen met de liberalen.

In 1899 ontstond er een Schiedamse SDAP afdeling, die samenwerkten met de vele vakbonden en werkliedenbonden die de stad al rijk was. Arbeiders verenigden zich in dergelijke collectieven om sterker te staan tegenover de werkgevers en de SDAP afdeling zou als overkoepelend en verbindend orgaan fungeren. Er was geen sprake van een spectaculaire groei van het ledenaantal van de afdeling zelf. In 1900 kende de vereniging 28 leden, die elk niet in staat waren om de loop der gebeurtenissen te beïnvloeden. Desalniettemin bestond de afdeling wel en het begin was gemaakt.

Nadat de vereniging opgericht was probeerden de socialisten arbeiders los te weken uit de confessionele invloedssfeer. Grote delen van de stad waren namelijk katholiek of protestants. Om dit doel te bereiken gebruikte zij het regionale partijblad *De Moker*, een blad dat door mevrouw Ooms in haar jonge jaren nog gecolporteed is, en werden er openbare bijeenkomsten belegd, die druk bezocht werden.⁸⁶ Uiteindelijk leidde de inspanningen tot een eerste socialistische raadzetel in 1907. In 1910 beschikte de afdeling over 94 leden, waaronder ook mevrouw Ooms. In 1917 leverde zijn zelfs een eerste wethouder. De invloed van de SDAP in Schiedam werd dus aan het begin van de negentiende eeuw steeds groter en grote

In Schiedam was er dus een transitie gaande aan het begin van de negentiende eeuw. Het nieuwe economische systeem, waarin de grote bedrijven de kleine nijverheid verdrongen, vormde de basis voor groeiende sociale onvrede, die al wel bestond maar nu pas naar buiten trad. Deze wantoestanden zorgde voor een ommekeer in de politieke verhoudingen in de stad. Schiedam werd al jaren gedomineerd door een liberale en confessionele bovenklasse, die nu langzaam aan plaats moest gaan maken voor de nieuwe maatschappelijke krachten die zich lange tijd onder het oppervlak verborgen hielden. De verbreding van het stemrecht maakte deze langzame ommekeer gedeeltelijk mogelijk. In deze context moet men het verhaal van mevrouw Ooms plaatsen.

---

⁸⁵ Van der Horst, *Geen ideaalmenschen*, 9-11.

⁸⁶ Noordegraaf, 'Mevrouw Koeten-Ooms', 80.

Je wordt nog eens een Socialiste!

Elisabeth Ooms werd op 29 december 1888 geboren in Kralingseveer. Ze kwam uit een eenvoudig orthodox hervormd arbeidersgezin. Haar moeder baarde in haar leven twintig kinderen, waarvan er zestien in leven bleven. Het was dus ook niet vreemd dat Elisabeth al op vroege leeftijd aan het werk gezet werd, het gezin had veel monden te voeden en had het alles behalve breed.

Terwijl Elisabeth werkte voor het domineesgezin, dat eerder genoemd werd, stak ze haar vrije tijd in haar eigen ontwikkeling, die ze toen al belangrijk achtte. Ze leerde basisvaardigheden waaronder rekenen en lezen. De tijd die ze nog overhield bestede ze aan het bijwonen van bijeenkomsten georganiseerd door het Leger des Heils en later ook de SDAP. Door de erbarmelijke omstandigheden waaronder ze voor het gezin moest werken was ze vatbaar voor socialistische ideeën en ontstond er een zeker weerzin tegen de kerk.

Toen ze daadwerkelijk via de bijeenkomsten in aanraking kwam met de SDAP., was haar keuze voor het socialisme gemaakt. Het onrecht, waar zij zelf dagelijks mee geconfronteerd werd, moest bestreden worden en het socialisme zou haar in deze strijd helpen. De Dominee zag met lede ogen aan dat Elisabeth steeds vaker naar de ontmoetingen ging. 'Elisabeth, je wordt nog eens een Socialiste' sprak hij haar manend toe. Zijn waarschuwingen mochten niet baten.

Ook haar familie kon haar niet meer van gedachten doen veranderen. Haar religieuze gezin kon zich niet verplaatsen in de situatie van Elisabeth en begreep haar keuze voor de verloochening van god en het omver willen werpen van Zijn orde allerminst. De beschreven situatie is typerend voor de situatie die in Schiedam ontstond. De gemeente werd namelijk het toneel van een politieke strijd tussen de confessionelen en de socialisten. Elisabeth koos dus openlijk voor Rood, wat haar verdere leven aanzienlijk heeft beïnvloed. Ze brak met de kerk, maar is nooit echt antigodsdienstig geworden.⁸⁷

In 1912 trouwde ze met de Noord-Hollandse bouwvakker, Gerrit Koeten. Ze gingen samen in Schiedam wonen. Meneer Koeten was zelf overtuigd socialist, lid van de S.D.A.P. en trouw lezer van Voorwaarts, het sociaal democratisch regionaal orgaan dat in 1920 opgericht werd om de Rotterdamse en in de regio actieve socialisten te informeren. Het was dus een huwelijk van twee gelijkgestemden.

Elisabeth zelf wist hoe erg de laagste sociale klassen en voornamelijk de vrouwen die zich in deze klassen bevonden dagelijks moesten lijden. Ze had het immers zelf allemaal meegemaakt. Ze besloot zich in te zetten voor het welzijn van deze groep. Ze deed dit door deze vrouwen aan te sporen om lid te worden van de lokale vrouwenclub van de SDAP en om Voorwaarts te lezen. Zelf werd ze eerst secretaris en later voorzitter van de vrouwenafdeling van de SDAP.

De Eerste Wereldoorlog maakten het leven zwaar, helemaal omdat meneer Koeten ontslagen werd. Naast het werk dat ze op moest pakken om het gezin in onderhoud te voorzien, bleef zij zich inzetten voor het welzijn van de vrouwen. Het voedseltekort werd nijpend en dit vormde de oorzaak van de zogenaamde 'Hongeroptocht'. De gebeurtenissen die plaats vonden heeft Koeten-Ooms zelf beschreven, in een interview in het vrije volk van 27 april 1960.

'We hadden alle vrouwen bij elkaar geroepen in de officierentuin, En ik kleintje, sprak. Ik kletste en ik kletste voor een zaal vol arbeidersvrouwen met de schorten nog voor. En op een gegeven ogenblik

---

⁸⁷ Noordegraaf, 'Mevrouw Koeten-Ooms', 80-81.

kwam het zover dat we naar het stadhuis togen om eten te eisen. Juist toen we op weg waren, hoorden we dat er een aardappelschuit was aangekomen. En we zijn daar meteen op afgegaan. We hebben de schuit gewoonweg geplunderd, want we kregen nóóit genoeg’.

Dit was niet de enige acties die ze organiseerde. ‘We woonden een raadsvergadering bij. En dan zaten we muistil achter in de raadszaal met boven onze hoofden borden waarop stond: wij eisen klompen en brood’. (...)‘De hele raadszaal was woedend, maar ze konden er niets aan doen, want we zwegen als graf. Alleen die welsprekende borden’.⁸⁸

Vertegenwoordiging door ‘een arbeidsvrouw zelf’

Haar werkzaamheden bleven niet onopgemerkt door de lokale partijafdeling. Toen het passief vrouwenkiesrecht in werking werd gesteld was het dus ook logisch om mevrouw Koeten-Ooms op de kieslijst te zetten. In 1919 zou zij dan ook de Schiedamse Groeneweg worden. Unaniem werd zij voorgedragen als kandidate voor een plaats op de lijst.⁸⁹ Ze kwam terecht nummer zes op de lijst van de Sociaal Democraten. Dit was een verkiesbare positie bleek achteraf, toen de SDAP in Schiedam ook zes zetels wist te bemachtigen.

Dat ze veel voor de partij betekende, was niet de enige reden om haar op de lijst te zetten. Mevrouw Koeten-Ooms droeg zelf ook een argument aan om vooral op haar te stemmen. Deze staan vermeld in een door haarzelf geschreven artikel in *De Roode Trompetter*, een van de vele regionale socialistische bladen die Nederland rijk was. Het artikel is vooral gericht op Schiedamse vrouwen die in eerste instantie niet het belang inzagen van een vrouwelijk raadslid uit de lagere sociale klasse.

‘Maar begrijpen de vrouwen dan niet, dat niemand beter de belangen van de arbeidsvrouwen verdedigen kan als de arbeidsvrouw zelf? Zij voelt immers dagelijks mee den druk van het arbeidersleven. Zij alleen kan uwe belangen met hart en ziel verdedigen’.⁹⁰ Vervolgens gaat ze verder en noemt ze zaken op die hervormd moeten worden om het leven van de vrouw ‘dragelijker’ te maken. De Kraamzorg kan beter, met de zuigelingenzorg is het slecht gesteld, het opvoeden van kinderen in armoede is ontzettend zwaar en kinderen worden slecht gevoed en armoedig gekleed waardoor zij niet of amper in staat zijn onderwijs te volgen. ‘Voor de zorg en de armoede dragen vrouwen altijd het grootste deel’, zo redeneerde Koeten-Ooms, en dus moeten zij vertegenwoordigd worden in de raad. ‘Mensen die in weelde baden’ weten niets van deze problemen en dus is de tijd rijp voor een arbeidsvrouw in de raad.

---

⁸⁸ Ibidem, 82.

⁸⁹ Schiedamsche Courant, 29 april 1919, 3.

⁹⁰ E. Koeten-Ooms, ‘De vrouw in den Gemeenteraad’ in: *De Roode Trompetter*, mei 1919.

Gemeenteraadsverkiezing.

Uitslag der Stemming.

Stand der Partijen.

Volgnummer.	PARTIJEN.	Stadhuis	R.-K. Volksbond	School Huismanstraat	Voorm. Badhuis Broersvest	Doele	Gymn.lokaal Buitenhavenweg	Gymn lokaal L. Nieuwstraat	School Dwarsstraat	School Zwartewaalsche straat.	Totaal
	Aantal kiezers.	876	881	854	970	958	790	730	884	1013	7906
	Onwaarde.	21	19	12	17	23	26	19	31	52	220
1	Vrijzinnigen	132	88	87	109	192	90	176	67	74	1015
2	Katholieken	295	386	286	264	252	124	190	174	153	2124
3	Econ. Bond	3	7	6	3	8	4	7	2	8	48
4	Groep Christ.-Hist.	27	19	12	20	23	19	10	23	12	170
5	Christ.-Hist.	49	40	41	47	75	50	45	76	75	498
6	Anti-revolutionnair	66	76	104	99	118	123	88	155	179	1008
7	Soc. Partij	31	36	26	40	31	47	12	23	17	263
8	S. D. A. P.	172	153	215	242	161	245	135	271	373	1978
	Uitg. geldige stemmen	775	805	777	851	865	702	644	791	891	7103

91

S. D. A. P. 1978 stemmen, 6 leden.
DE BRUIN 1760, gekozen.
DINKELAAR 93, gekozen.
v. d. HOEK 18, gekozen.
v. PELT 9, gekozen.
KORPEL 24, gekozen.
Mej. KOETEN—OOMS 18, gekozen.
v. Duinhoven 22.
v. Waardenberg 7.
Plettenberg 1.
Bakker 6.
v. Ruiven 2.
v. d. Zee 5.

De nummer 1 op de lijst, Piet de Bruin, behaalde 1760 van 7104 geldig uitgebrachte stemmen. Koeten-Ooms behaalde er maar achttien, een aantal dat vooralsnog hoger was dan het aantal stemmen dat Van Pelt, de nummer vier op de lijst behaalde. Dit aantal bedroeg namelijk negen. Desondanks behaalde ze dus weinig stemmen maar ze kreeg toch een zetel in de raad.¹ Het gros van de op de SDAP uitgebrachte stemmen ging naar de lijsttrekker, een verschijnsel dat overigens ook bij de andere partijen waarneembaar was. De partij werd met deze uitslag de tweede partij van Schiedam. Ze hadden 146 stemmen minder gehaald dan de katholieken, die met 2124 stemmen 7 zetels wisten te behalen. Desondanks was het raadlidmaatschap van Koeten-Ooms een feit en bij haar installatie ging ze door een haag van vrouwen het gemeentehuis binnen.

Uitslag van de Stemming voor den Gemeenteraad in Schiedam op Woensdag 23 Mei 1923.

	LIJST 1 Anti- Revol.	LIJST 2a S.D.A.P. Vreeswijk	LIJST 2b S.D.A.P. De Bruin	LIJST 3 Comm. Partij	LIJST 4 Vrijheids- bond	LIJST 5 R.-K. Staatsp.	LIJST 6 De Jong	LIJST 7 Vrijz.- Democr.	LIJST 8 Chr.-Hist. Unie	LIJST 9 Soc. Partij	Aantal kiezers	Uitge- brachte stemmen	Onwaarde	Geldig
1. Raadhuis	68	1	93	5	66	364	3	77	85	21	926	811	28	783
2. Oude Kerkhof	97	6	180	7	39	297	4	32	128	100	1003	936	46	890
3. Gerrit Verboonstraat	84	6	122	1	66	414	5	27	139	46	1032	966	28	938
4. St. Anna-Zusterstraat	66	12	139	6	31	394	4	16	76	68	899	841	29	812
5. Gymnastieklokaal Huijmanstraat ..	104	7	153	8	41	416	--	48	105	24	980	923	17	906
6. Ambachtschool	78	9	225	5	19	161	7	12	53	42	690	635	24	611
6a. School Huijmanstraat	71	3	94	..	25	231	3	28	57	17	596	581	22	529
7. St. Joris Doele	113	9	143	4	61	321	4	39	147	40	986	917	36	881
8. School Edisonplein	91	5	170	6	53	261	..	42	163	63	937	884	30	854
9. Lange Singelstraat	147	2	117	2	81	215	1	36	151	20	808	797	25	772
10. Broersveld	84	8	197	13	34	261	4	22	134	86	940	889	46	843
11. Oude Badhuis	84	8	232	14	54	222	1	37	111	56	904	848	29	819
12. Buitenhavenweg.....	160	26	252	19	28	116	1	8	138	90	950	882	44	838
12a. School Edisonplein	43	2	58	1	12	91	1	7	58	16	327	298	9	289
13. Lange Nieuwstraat	92	6	169	16	125	179	..	57	125	19	916	826	38	788
14. Gymnastieklokaal Dwarstraat	146	8	236	2	20	209	..	23	163	29	927	873	37	836
15. School Dwarstraat	164	9	245	3	18	149	..	17	170	28	890	847	44	803
16. School Leliestraat	185	12	279	8	19	160	..	24	164	12	946	895	32	863
17. Gymnastieklokaal Prins Mauritsstr.	148	7	214	9	47	210	..	24	167	23	950	885	36	849
18. School Prins Mauritsstraat.....	119	1	118	3	146	286	..	93	122	20	1057	919	11	908
19. Zwartewaalse straat	113	8	216	3	24	80	..	20	96	13	648	596	23	573
TOTAAL	2257	155	3652	135	1009	5037	38	689	2552	833	18372	17019	634	16385

In 1923 werd overigens precies hetzelfde zestal herkozen.⁹² De mogelijkheid voor vrouwen om nu ook te stemmen verdubbelde het aantal uitgebrachte stemmen weliswaar, alleen stemden de vrouwen niet anders dan de mannen. Dit betekende dat de politieke verhoudingen in de stad gelijk bleven. Dat bleek wel toen de S.D.A.P. probeerde in te spelen op de nieuwe stemmers door een S.D.A.P. vrouwelijk lijst in het leven te roepen. De lijst kreeg uiteindelijk maar 155 stemmen, wat laat zien dat vrouwen in het grootste deel van de gevallen gewoon de op de reguliere S.D.A.P. lijst stemden, net als de mannen. Het aantal uitgebrachte stemmen op deze lijst verdubbelde nagenoeg door het nieuw toegekende vrouwenkiesrecht.

Koeten-Ooms in de raad

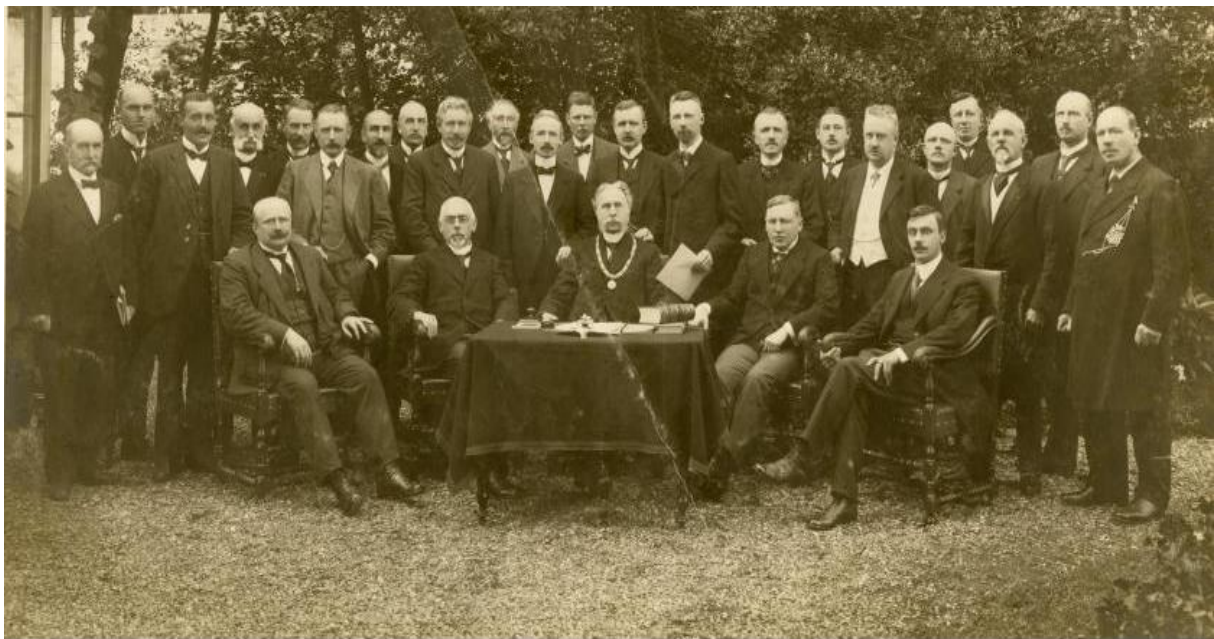
Vernieuwend was het zeker, toen Mevrouw Koeten-Ooms op 30 jarige leeftijd de gemeenteraad betrad. Ze was, zoals gezegd, de eerste vrouw in de raad en dit zorgde voor ophef in de gemeente waar de religieuzen en de liberalen het lange tijd voor het zeggen hebben gehad. Toch besloot ze vooral niet als spreekster op de voorgrond op te treden.⁹³

⁹² Schiedamsche Courant, 24 mei 1923, 2.

⁹³ Noordegraaf, 'Mevrouw Koeten-Ooms', 82.

Dit had overigens niet te maken met het feit dat ze niet voor groepen kon spreken, ze had dat al vaker gedaan voor groepen Schiedamse vrouwen. Het had meer te maken met het gegeven dat zij haar kwaliteiten op andere terreinen zeker niet onbenut wilde laten. Zij was vooral bekend met de problemen waar de gewone man en vrouw dagelijks mee te kampen hadden. Haar kennis over deze onderwerpen en vooral ook haar open karakter en de daarbij horende aanspreekbaarheid hielpen haar bij het aanklaarten van diezelfde kwesties. Haar praktische kwaliteiten kwamen goed tot hun recht in de raad.

Daarnaast was er al een duidelijke lijsttrekker op de voorgrond aanwezig. Piet de Bruin was het gezicht van de Schiedamse S.D.A.P. Hij werd lid in 1902, toen de afdeling pas drie jaar bestond en binnen een korte tijd werd hij bepalend figuur binnen de afdeling mede door zijn organisatorische vermogen, zijn grote capaciteiten en zijn praktische kennis. Hij werd het eerste socialistische raadslid in de Schiedamse gemeenteraad. Hij verkreeg deze zetel in 1907, mede door een liberaal stemadvies. Ook zou hij, ondanks de confessionele tegenstand, in 1917 de eerste socialistische wethouder worden.⁹⁴ Hij kreeg de beschikking over de portefeuille onderwijs en sociale zaken. De Bruin vervulde dus een rol op de voorgrond, mede door zijn ervaring in de raad, zijn bekwaamheden en bovenal zijn bekendheid.⁹⁵

De voltallige gemeenteraad, zoals deze in 1917 gekozen was. De foto is gemaakt in 1919 voor het afscheid van burgemeester Honnerlage Grete, die in het midden op een stoel plaats had genomen. Helemaal links zit Piet de Bruin, de eerste Schiedamse socialistische wethouder.⁹⁶

Koeten-Ooms maakte zich sterk voor goedkope cokes voor werklozen.⁹⁷ Deze cokes werden onder andere gebruikt om huizen te verwarmen en om te koken. Ook pleitte zij voor een verlaging van de gasprij. De energievoorziening in Schiedam was al een geruime tijd een heikel punt, helemaal tijdens

⁹⁴ Van der Horst, *Geen ideaalmensen*, 241.

⁹⁵ <http://socialhistory.org/bwsa/biografie/bruin> geraadpleegd op 22 april 2014.

⁹⁶ Foto maakt deel uit van het album "Schiedam 1 oktober 1910 - 30 juni 1919" geschonken aan burgemeester Honnerlage Grete bij zijn afscheid. Fotocollectie van het gemeentearchief Schiedam. beeldnummer: 36732.

⁹⁷ Schiedamsche Courant, 27 april 1923, 3.

de Eerste Wereldoorlog, die flinke gaten had geslagen in de coke- en gasvoorraad. De brandstoffen moesten toegankelijk en beschikbaar zijn voor de gewone man, en daar zette Koeten-Ooms zich voor in. Daarnaast was ze ook voor een betere zwemvoorziening.⁹⁸ Deze werd uiteindelijk geopend in 1928.⁹⁹

Ze stelde een aantal zaken ter bespreking op het gebied van vrouwenemancipatie. Zo was het in die tijd gebruikelijk dat vrouwen als ze trouwden ontslag namen. 'Waarom moesten we alleen nog maar kousen stoppen en afwassen als we getrouwd zijn?'. Ze stelde met soortgelijke vragen de gevestigde mannelijke orde aan de kaak. Concluderend kan men stellen dat Koeten-Ooms een bescheiden rol vervulde in de raad. Ze was op de achtergrond actief maar bleef zich inzetten voor haar socialistische idealen en de verbetering van de positie van de vrouw in de samenleving.

Het leven na het raadlidmaatschap

Na 1927 zou Koeten-Ooms niet nogmaals verkozen worden voor de gemeenteraad. Ze kreeg een niet verkiesbare plaats op de lijst toebedeeld. De afdeling koos voor Mevrouw Harkje Benthem-de Wilde, die de plaats die Koeten-Ooms eerder bezat over nam. Zij was onderwijzer geweest en nu gehuwd met de directeur van het Schiedamse post- en telegraafkantoor.¹⁰⁰ Waarom de partij Benthem-de Wilde verkoos boven Koeten-Ooms is niet duidelijk. Wat wel waarschijnlijk is, is het gegeven dat het in samenspraak besloten is. Dat blijkt uit het feit dat Koeten-Ooms wel een lagere plaats op de lijst accepteerden, een teken van welwilligheid.

In 1928 overleed meneer Koeten aan een bedrijfsongeval. Hij werkte inmiddels als timmerman bij een scheepswerf van de Rotterdamse Droogdok Maatschappij.¹⁰¹ Daar kwam hij ongelukkig ten val, op een plaats waar hij zich niet zou moeten bevinden. Dat laatste was van belang, omdat hieruit zou blijken dat Meneer Koeten zelf verantwoordelijk was voor zijn eigen dood. Omdat dit zijn eigen verantwoordelijkheid was, hoefde het bedrijf geen uitkering te verstrekken aan het gezin Koeten-Ooms, dat ondertussen naast Mevrouw Koeten-Ooms ook nog drie kinderen telden.

Na juridisch getouwtrek en socialistische steun kreeg mevrouw Koeten-Ooms uiteindelijk toch de welverdiende uitkering. Dit was alsnog zo weinig, dat Koeten-Ooms toch weer moest gaan werken om het gezin draaiende te houden. Met wassen, naaien en schoonmaken vulde zij het gezinsinkomen aan. Ondanks de zware moeilijkheden waarin zij zich bevond, bleef ze zeer actief in het verenigingsleven. Ze bleef zich inzetten voor de vrouwenclub van de S.D.A.P., ze was bestuurslid en medeoprichtster van het Groene Kruis en ze nam was lid van de arbeiderszangvereniging Excelsior.

Ze werd ook een van de tien regentessen van het Sint Jacobs-Gasthuis. Dit heeft een groot deel van haar verdere leven bepaalt, aangezien ze namelijk 31 jaar werkzaam bleef bij dit bejaardentehuis. Eigenhandig verbeterde ze de situatie waarin de ouderen in het huis moesten leven. Voor haar tomeloze inzet in het gasthuis heeft ze bij haar afscheid nog een eremedaille van Oranje Nassau van de toenmalige burgemeester J.W. Peek gekregen. Ook nadat ze geen raadslid meer was, bleef zij zich dus inzetten voor een socialer en eerlijker Schiedam.

---

⁹⁸ Noordegraaf, 'Mevrouw Koeten-Ooms', 82.

⁹⁹ Schiedamsche Courant, 30 mei 1928, 2.

¹⁰⁰ Schiedamsche Courant, 19 mei 1927, 2.

¹⁰¹ <http://scyedam.delinea.nl/kaleida/pagina.php?id=2005719>

Ze overleed op 16 november 1968, wat betekende dat ze bijna tachtig was geworden. Ze kwam te overlijden in een bejaardentehuis, waar ze zich nog lid was van de bewonerscommissie . In 1985 besloot men een Schiedamse straat naar haar te vernoemen. De Elisabeth Koetenstraat ligt tot op de dag van vandaag in het noorden van Schiedam aan de Carry Pothuisstraat en de Aletta Jacobsstraat. Het feit dat in Schiedam Koeten-Ooms in het rijtje wordt geplaatst met Pothuis en Jacobs, zegt naar mijns inzien genoeg over haar belang voor de politieke emancipatie van de vrouw in Schiedam. Ze heeft de arbeidersvrouwen een bescheiden stem gegeven in de gemeentelijke politiek en ze heeft zich jarenlang ingezet voor een beter Schiedam en dat tezamen is zeker een straatnaam waard.

Op deze foto is te zien hoe burgemeester H. Stulemeyer in 1933 de eerste steen legde van het nieuwe sint Jacobsgasthuis aan de Burgemeester Knappert-laan. Het huis aan de Hoogstraat voldeed niet meer aan de eisen van toen en dus besloot men tot de bouw van een nieuw gasthuis. De vrouw in de lichte kledij is mevrouw Koeten-Ooms.¹⁰²

---

¹⁰² Fotocollectie van het gemeentearchief Schiedam. beeldnummer: 02976.

Bronnen:

Borkus, M. (e.a.), *Vrouwenstemmen: 100 jaar vrouwenbelangen, 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zuthphen 1994).

Bos-Rops, Y., M. Bruggeman en E. Ketelaar, *Archiefwijzer: Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland* (Bussum 2005).

Brinkman, M. D. Kuiper en P. Lucardie, *Drie stromenland: Liberalisme, socialisme en christendemocratie in Nederland* (Leiden 1993).

Elzinga, D.J. en G. Voerman, *Om de stembus: verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam 2002).

Elzinga, D.J., *Het Nederlands kiesrecht* (Deventer 1997).

Hagen, P., *Politicus uit hartstocht : biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam 2010).

Harinck, G., R. Kuiper en P. Bak, *De anti revolutionaire partij 1829-1980* (Hilversum 2001).

Den Hertog, J., *Cort van der Linden (1846-1935): minister-president in oorlogstijd : een politieke biografie* (Amsterdam 2007).

Van Klinken, G., *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918* (Amsterdam 2003).

Koch, J., *Abraham Kuyper: een biografie* (Amsterdam 2006).

Kocken, M.J.A.V., *Van stads- en plattelandsbestuur naar gemeentebestuur : proeve van een geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse gemeentebestuur tot en met de gemeentewet van 1851* (Den Haag 1973).

Loots, J., *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging* (Amsterdam 2004).

Mathijssen, M., *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002).

Michel, B., *Kieskringen: ontwikkeling, werkingswijze, alternatief* (Den Haag 2011).

Ramkema, H., *De gemeente* (Den Haag 2012).

De Roos, J., *Met enige schroom: pioniers van het lokaal bestuur* (Amsterdam 2000).

Stutje, J.W., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis: een romantisch revolutionair* (Amsterdam 2012).

Stuurman, S., *Wacht op onze daden: het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).

Wielenga, F., *Geschiedenis van Nederland: Van de opstand tot heden* (Amsterdam 2012).

Wielenga, F., *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009).

Te Velde, H., *Stijlen van leiderschap: persoon en politiek van Thorbecke tot den Uyl* (Amsterdam 2002).

Velde, H. van de, *Vrouwen van de partij: de integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland, 1919-1990* (Leiden 1994).

Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).

Internetpagina's

http://oud.wbs.nl/embed/rodecanon/16/internationale_vrouwendag

Bronnen over Nijmegen:

Brabers, J. (red.), *Nijmegen: Geschiedenis van de oudste stad van Nederland* (Wormer 2005).

Buylinckx, J. *De gemeenteraad van Nijmegen 1851-1978* (Nijmegen 1978).

Camps, R. (e.a.) *Het grote geschiedenisboek van Nijmegen* (Nijmegen 2010).

Gruppelaar, L., *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen 1851-1919* (Nijmegen 1994).

Gruppelaar, L., *Lokaal bestuur en gemeentelijke overheid te Nijmegen : 1919-1945* (Nijmegen 1995).

Maas, P.F., 'De invoering van het algemeen kiesrecht en van het evenredigheidsstelsel in 1917 en de invloed daarvan op de machtsverhoudingen in Nijmegen' in: *Numaga : tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* 35 (1988) nr.1, 9-20.

Maas, P.F., 'De opkomst van de Sociaal-democratie te Nijmegen', in: *Spiegel Historiae* 15 (1980) nr. 3, 130-136.

Maas, P.F., *Sociaal-Democratische gemeentepolitiek in katholiek Nijmegen 1894-1927* (Nijmegen 1974).

Verhoeven, D., (red.) *De canon van Nijmegen* (Nijmegen 2009).

Internetpagina's:

http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Sociaal-Democratische_Arbeiderspartij

<http://socialhistory.org/bwsa/biografie/corduwener>

<https://servicemodule.efocus.nl/?pag=820>

http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/31_Onder_stoom!

Uitslagen:

http://www.huisvandenijmeegsegeschiedenis.nl/info/Categorie:2.3_Verkiezingen

Kranten:

'Nijmeegsch Nieuws', *De Gelderlander*, 14 juni 1917, 3.

Bronnen over Schiedam:

Feijst, van der, G., *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975).

Horst, van der, J.J., *Geen ideaalmenschen: de Schiedamse SDAP tot 1917* (Schiedam 1984).

Jansen, J. '400 jaar jenever' in: *Ach lieve tijd: Schiedam* (Zwolle 2001-2002)

Kedde, B. *De opkomst van de arbeidersvereniging in Schiedam* (Schiedam 1956).

Noordegraaf, H., *Het kruis en de rode vaan: socialisme en Christendom in Schiedam voor de Tweede Wereldoorlog* (Schiedam 1986).

Noordegraaf, H., 'Mevrouw Koeten-Ooms, het eerste Vrouwelijke gemeenteraadslid van Schiedam. Een korte levensschets', *Scyedam*, nr. 2, (1996) 80-92.

Schmitz, H., *Schiedam in de tweede helft van de negentiende eeuw: een onderzoek naar enige aspecten van de economische en sociale geschiedenis van de stad in de jaren 1850-1890* (Schiedam 1962).

Sloot, van der, H., *Wilton-Fijenoord* (Rotterdam 1995).

Stöver, C.M., *Schiedam onder invloed: De invloed van de branderijen op de economische ontwikkeling van de stad Schiedam in de periode 1850-1914* (Rotterdam 1991).

Wilton, B., 'De ontwikkeling van de Scheepsbouw in Schiedam' in: *Schiedam: de geschiedenis van onze stad* (Schiedam 1980).

Internetpagina's

<http://scyedam.delinea.nl/kaleida/pagina.php?id=2005719>

<http://socialhistory.org/bwsa/biografie/bruin>

http://www.schiedam.nl/schiedam.net?id=112000#tocBK_152

<http://socialhistory.org/bwsa/biografie/groeneweg>

http://www.schiedam.nl/Docs/gemeente/archief/actueel/nieuwarchief/2013/2013_wk38.pdf

Kranten

Schiedamsche Courant, 29 april 1919, 3.

Schiedamsche Courant, 21 mei 1919, 2.

Schiedamsche Courant, 27 april 1923, 3.

Schiedamsche Courant, 24 mei 1923, 2.

Schiedamsche Courant, 19 mei 1927, 2.

Schiedamsche Courant, 30 mei 1928, 2.